ثلاثۀ غسّاله

کتابشناسی آثارِ تألیف شده در بنگال

بخش فارسی و عربی

تألیف

حکیم حبیب الرحمن

ترجمه و تعلیقات

عارف نوشاهی

مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

ثلاثۀ غساله
تألیف حکیم حبیب الرحمن
مرکز تحقیقات

ساقی حدیث سرو و گل و لاله می رود
وین بحث با ثلاثهٔ غساله می رود
شکر شکن شوند همه طوطیان هند
زین قند پارسی که به بنگاله می رود

(حافظ شیرازی)

ثلاثهٔ غسّاله

کتابشناسی آثارِ تالیف شده در بنگال

بخش فارسی و عربی

تالیف
حکیم حبیب الرحمن

ترجمه وتعلیقات
عارف نوشاهی

مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

شناسنامهٔ این کتاب

نام کتاب : ثلاثهٔ غساله (کتابشناسی آثار تألیف شده در بنگال - بخش فارسی و عربی)

مؤلف : حکیم حبیب الرحمان (۱۲۹۷-۱۳۶۶ه ق)

ترجمه و تعلیقات : عارف نوشاهی

سخن مدیر : دکتر احمد تمیم داری - مدیر مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان -

ناشر : مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان - اسلام آباد

شمارهٔ ردیف : ۱۱۷

چاپ : مطبعهٔ مکتبهٔ علمیه، ۱۵ لیک روڈ، لاهور

تعداد : ۱۰۰۰

تاریخ نشر : شهریور ماه ۱۳۶۸ش/محرم ۱۴۱۰ه/اوت ۱۹۸۹م

بها : ۵۰ روپیهٔ پاکستانی

از انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

شمارهٔ ردیف ۱۱۸

فهرست راهنما

مطالع المصطفیٰ من ازہار المرتضیٰ

بزبان فارسی - حضرات اہل بیت اور دوازدہ امام علیہم السلام کے حالات میں مولوی محمد صدر الدین ثانی بن شمس کریم الدین احمد العلوی رئیس [illegible] قصبہ بہار ضلع [illegible] نے [illegible] میں تصنیف فرمایا ہے - مصنف ممدوح مولوی [illegible] عبد اللہ بن [illegible] بانی مدرسہ بہار کے پوتے ہیں - جنکی [illegible] اور علم پروری [illegible] مشہور تھی - مولوی ابو [illegible] بحر العلوم [illegible] اسی بہار کے مدرسہ کیلئے لکھنؤ سے لائے گئے تھے اور مدتوں تک وہاں رہے تھے -

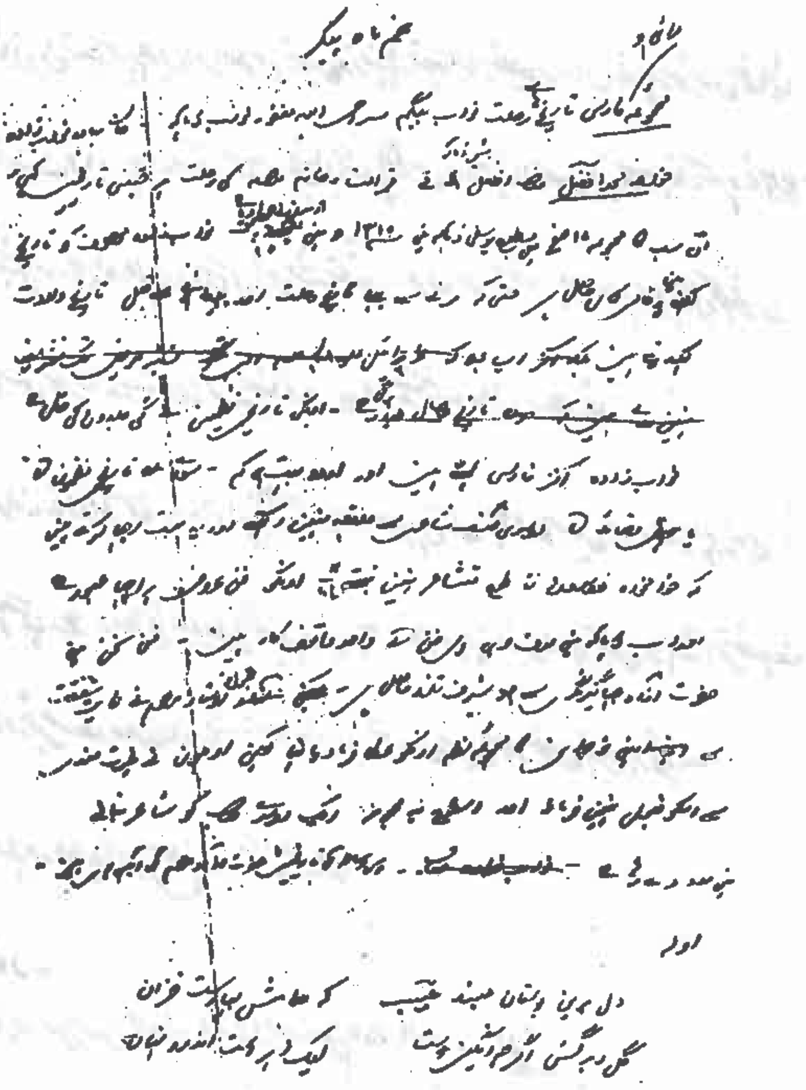
مولف نے آخر کتاب میں اپنے بزرگوں کے حالات بھی لکھے ہیں [illegible] - مطالع المصطفیٰ ضخیم کتاب ہے - فارسی بہت [illegible] ہے لیکن روایات اکثر ضعیف اور غیر مستند [illegible] ہیں [illegible]

مطبوعہ مطبع احمدی [illegible] ۱۳۰۷ھ

اور -

الحمد للہ [illegible] الخ

صفحه ای از ثلاثة غساله بخامهٔ مؤلف

صفحه ای از ثلاثه غساله بخامهٔ مؤلف

بسم الله الرحمن الرحیم

سخن مدیر

مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان همواره سعی داشته تا آثار فارسی را در سرزمین پهناور شبه قاره شناسایی کند تا از این طریق هم خدمات دانشمندان ایران و پاکستان و هند به فرهنگ بشری شناخته شود و هم آثار ایشان محفوظ بماند و دیگر فارسی زبانان در سراسر جهان بدانند که نیاکان فارسی زبان آنان چه آثاری پدید آورده‌اند، از این رهگذر ارباب ذوق و همت، آگاهی می یابند که در صورت وجود امکانات پاره یی از آن پس افکنده‌های علمی و فرهنگی رابه چاپ برسانند و در جهان منتشر سازند تا دیگر دانشمندان جهان از پیشینهٔ علمی و فرهنگی مسلمانان فارسی زبان آگاهی یابند و هم نسل کنونی مسلمانان بدانند که عالمان پیشین در اثر نگارش کتاب های ارزنده چه مایه افتخار و بزرگی آفریده اند و پس از پند یافتن بکوشند تا دنبالهٔ آن آثار علمی را که متاسفانه ادامه نیافته است ـ ادامه دهند فهرست ها و فهرستواره‌ها نه تنها شناسنامه های آثار به شمار می آیند بلکه موجب شناسایی پدید آورندگان آنها نیز می گردند، در این راستا باید به خدمات بیست سالهٔ مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان اشاره کنم که چگونه دانشمندان ایرانی و پاکستانی دربی همکاری با مرکز تحقیقات فارسی از راه دور و نزدیک آثار ارزنده‌یی پدید آورده‌اند و نیز به آثار محقق ارجمند احمد منزوی باید حوالت دهم که تنها در منطقهٔ شبه قاره به آستانهٔ پانزدهمین سال خدمت خود گام می نهد و در این مدت بیش از یازده مجلد کتاب به عنوان فهرست کتابخانهٔ گنج بخش یا فهرست مشترک

نسخه های خطی فارسی پاکستان پدید آورده و در این مسیر نیز نه تنها آثار، پدید آورده که نیروی انسانی قابل ملاحظه یی نیز تربیت کرده است، کسانی که خود کم کم بدون منزوی هم می توانند بکار ادامه دهند و این نشانهٔ آن روحیه است که ایشان نخواسته کار فهرست نویسی را در انحصار خود داشته باشد .

مرکز تحقیقات ، همراه برنامه های تحقیقاتی خود ، اهتمام خاصی به فهرست نگاری برای کتابهای فارسی در پاکستان داشته است ، از آن میان مجلد های زیررا منتشر کرده است :

۱ - فهرست نسخه های خطی کتابخانهٔ گنج بخش - اسلام آباد ، که هفت مجلد آن تاکنون چاپ شده است .

۲ - فهرست نسخه های خطی فارسی موزهٔ ملی پاکستان ـ کراچی .

۳ - فهرست نسخه های خطی فارسی انجمن ترقی اردو ، کراچی .

٤ - فهرست نسخه های خطی خواجه سناء الله خراباتی ، لاهور .

٥ - سعدی برمبنای نسخه های خطی پاکستان ، شرحها و ترجمه‌ها و واژه نامه های آثار اودر پاکستان .

٦ - فهرست نسخه های خطی فارسی مخزن آذر کتابخانهٔ دانشگاه پنجاب ، لاهور .

۷ - فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتابخانهٔ گنج بخش ، دو مجلد .

۸ - فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه همدرد ، کراچی .

۹ - فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان که تاکنون ده مجلدآن چاپ شده و مجلد یاز دهم در زیر چاپ می باشد .

در کنار اینها هرگاه دسترسی داشته ، به انتشار کتابنامه و یا فهرستی که حاوی آگاهیهایی فراگیر تراز این مرزو بوم باشد نیز اقدام کرده داست، از آن میان «فهرست چاپهای آثار سعدی در شبه قاره و شروح و ترجمهٔ آنها » و « ترجمه های متون فارسی به زبانهای پاکستانی » که کتابهای فارسی

ترجمه شده ، در مرزهای هند را نیز در بردارد و نیز «فهرست نسخه های خطی فارسی بمبئی ـ کتابخانهٔ مؤسسهٔ کاما ـ گنجینهٔ مانکجی» که تام آن محتوایش رابیانگراست .

اکنون کتاب در دست شما فهرستی از کتابهای نگارش یافته در بنگال است ، و مترجم آن یکی از فاضلان شایسته‌یی است که کار آموختهٔ این مرکز است و سالهاست با آن در این رشته همکاری دارد .

حال فاضلان فهرستنگار در مقدمهٔ کار خود اگر از این مرکز نام برند ویاله چندان مهم نیست ، آنچه مهم است و ما از آن شاکریم کار آمدگی آنان و خدماتی است که ایشان انجام می دهند .

کتاب ثلاثهٔ غساله تألیف حکیم حبیب الرحمان آخوند زاده (م/۱۹٤۷/م) از ارزنده ترین آثار این عالم طبیب و ادیب اریبه به شمار می آید و اثری است در کتاب شناسی سه گونه آثار ، به زبانهای فارسی و اردو وعربی در سر زمین بنگال که فاضل محترم جناب سید عارف نوشاهی بخش کتابشناسی فارسی و عربی آن را از زبان اردو به فارسی برگردانده و از این راه به زبان و آثار فارسی خدمت کرده است و مرکز تحقیقات فارسی با کومک دیگر فارسی دانان در اندازهٔ توان خود به چاپ و نشر این گونه آثار می پردازد ـ

دکتر احمد تمیم داری

مدیر مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

به نام خداوند جان و خرد

سخن مترجم

«ثلاثهٔ غساله» کتابشناسی کتابهای اردو ، فارسی و عربی نگاشته شده در بنگال است که در حدود ۱۳۶۵ه/۱۹۴۶م بزبان اردو تهیه شده است . چون قسمت عمدهٔ کتابشناسی کتابهای فارسی تألیف شده در بنگال، و ضمناً وضع زبان فارسی در قرنهای سیزدهم و چهاردهم هجری در بنگال را توصیف می کند ، بر آن شدم که این قسمت را همراه با قسمت عربی که بسیار ناچیز است ، به فارسی بر گردانم و به پیشگاه فارسی زبانان و دوستداران زبان فارسی و فرهنگ اسلامی تقدیم نمایم .

مؤلف ثلاثهٔ غساله

نگارندهٔ «ثلاثهٔ غساله» ــ رئیس الاطبا شفاء الملک حکیم حبیب الرحمان آخون زاده ــ در ۱۲۹۷ه/۱۸۸۰م در داکا (پایتخت بنگلا دیش) زاده شد . پدر او ــ آخوند محمد شاه معروف به بادشاه میان ــ از مردم بونیر (جز و مناطق شمالی پاکستان) بود ، اما اینجا را ترک گفته نخست به دیوبند (هند) و از آنجا به داکا رفت و همانجا اقامت گزید .

حکیم حبیب الرحمان علوم دینی و آموزش های پزشکی را در مدارس لکهنو ، کانپور و دهلی تکمیل کرد و در ۱۳۲۲ھ/۱۹۰۴م فارغ التحصیل شد و در داکا مطب باز نمود . چون در سال ۱۳۲۳ھ/ ۱۹۰۵م بنگال تجزیه شد ، حبیب الرحمان فعالیت های سیاسی خود را آغاز کرد . در ۱۳۲۴ھ/۱۹۰۶م روزنامه نویسی شروع کرد و در داکا روزنامه ای منتشر نمود . چون روزنامه تعطیل شد او به تألیف کتب پرداخت . وی در داکا «انجمن اردو بنگال شرق» و «حبیبیه طبیه کالج» تأسیس نمود . هر ماه در منزل او مجلس شعر و سخن برپا می شد . خلاصه وی شخصیت برجسته و فعال در بنگال شرق مخصوصاً در شهر داکا بود و بالآخره روز اول ربیع الآخر ۱۳۶۶ھ/۲۳ فوریه ۱۹۴۷م زندگی را بدرود گفت و در داکا مدفون گشت .

آثار علمی

حکیم حبیب الرحمان ده ساله بود که نخستین غزل خود را سرود و بعداً تا واپسین نفس به کار های علمی مشغول بوده است . فهرست آثار او بدین قرار است .

۱- نعت ہی نعت (اردو)

مجموعهٔ قصائد و غزلیات در وصف حضرت رسول(ص) ، چاپ مطبع رزاق ، کانپور ، ۱۹۰۰م ، ٤٤ ص .

۲- الفارق (اردو)

نگاشته بسال ۱۳۲۲ھ/۱۹۰٤م ، در طب نظری و عملی ، چاپی ، ۸۰ ص .

۳- حیات سقراط (اردو)

در شرح حال سقراط فیلسوف یونانی ، پیش از ۱۳۲۲ھ نگاشته و در همان زمان بچاپ رسیده است .

٤- ترک سوالات پر مستند علمائے ہند کی رائے (اردو)

در سال ۱۹۲۰م در شبه قاره نهضت عدم همکاری با انگلیس‌های حاکم منطقه شروع شد که در نتیجهٔ آن مسلمانان و هندوان مدرسه ها را تعطیل کردند . نظر مؤلف بر این بوده که مسلمانان در زمینهٔ تحصیل و تعلیم نباید عدم همکاری داشته باشند چون به ضرر مسلمانان تمام می شود . وی در این مورد از دانشمندان و روحانیان شبه قاره نیز نظر خواهی کرد و این رساله را گرد آورد .

چاپ مطبع حقیقت ، لکهنو ، ٤٤ ص .

۵- مقدمات دیوانی کا دستورالعمل (اردو)

آیین نامهٔ پرونده های دیوانی است که از کتاب انگلیسی ویلیام سیکفرسن وابسته به دادگاه عالی کلکته ، به اردو ترجمه شده است .

چاپ بپتست مشن پریس ، کلکته ، ۵۸۷ ص .

٦- آسودگان ڈھاکه (اردو)

در تاریخ و جغرافیای مزارات داکا و پیرامون آن .

چاپ منظر پریس ، داکا ، ۱۹٤٦م ، ۱۵۸ ص .

۷- مساجد ڈھاکه (اردو)

کتابی دربارهٔ مسجد های شهر داکا که در ماه اکتبر ۱۹٤٦م برای چاپ آماده بود اما پس از وفات مؤلف ، دستنویس آن از بین رفت .

۸- شعرائے ڈھاکہ (اردو)

در شرح حال سرایندگان شهر داکا ، این یکی نیز در حین حیات مؤلف برای چاپ آماده بود اما پس از درگذشت او دستنویس آن پیدا نیست .

۹- ڈھاکہ اب سے پچاس برس پہلے (اردو)

مجموعهٔ سخنرانی های مؤلف است که به سال ۱۹٤۵م از رادیو داکا پخش شد . در این سخنرانی ها نگارنده چگونگی اوضاع فرهنگی و اجتماعی داکا در اوایل قرن بیستم را بیان کرده است .

چاپ کتاب منزل ، لاهور، ۱۹٤۹م .

۱۰- ثلاثهٔ غساله - همین کتاب .

کتابخانهٔ حبیب الرحمن

حکیم حبیب الرحمن سخت علاقه مند به تاریخ و فرهنگ منطقهٔ خویش بود و مجموعهٔ ارزنده ی از اسناد تاریخی، شال های کشمیری، سکه ها و مخصوصاً کتب خطی و چاپی قدیم تشکیل داده بود . وی مجموعهٔ سکه ها به موزهٔ داکا داد . کاتولوگ این مجموعه با مشخصات زیر چاپ شده است .

Bhattasali N.K. : Catalogue of Coins in Hakim Habibur Rahman Collection in the Dacca Museum, Dacca, 1938.

نسخه های خطی کتابخانهٔ حبیب الرحمن به کتابخانهٔ دانشگاه داکا منتقل شده است و درکاتولوگ دانشگاه با نشانهٔ HR مشخص نموده شده است . بنگرید به :

A.B.M. Habibullah : The Persian, Urdu and Arabic Manuscripts in Dacca University Library, Dacca, Vol. I, 1966, Vol. II, 1968.

ثلاثهٔ غساله

اما ارزنده ترین اثر حکیم حبیب الرحمان همین «ثلاثهٔ غساله» است که کتابشناسی آثار تألیف شده به سه زبان ــ اردو ، فارسی ، عربی ــ در بنگال می باشد . و شاید به همین مناسبت مؤلف با الهام از شعر حافظ عنوان آن را «ثلاثهٔ غساله» برگزیده بوده است .

مؤلف ۲۶ ساله بود که به تهیه این چنین کتابشناسی متوجه شد . در ۱۹۰۶م کنفرانس تعلیمی در داکا برگزار شد و علامه شبلی نعمانی مؤلف شعر العجم نیز در آن شرکت جسته بود . حکیم حبیب الرحمان به او پیشنهاد کرد که در پیروی «کشف الظنون» باید کتابشناسی آثار هندوستان تهیه گردد . شبلی نعمانی این پیشنهاد را پسندید و به مؤلف گفت که شما کتابشناسی ایالت بنگال را تهیه نمایید .

حکیم حبیب الرحمن یک نامهٔ همگانی نوشت و چاپ کرد و در سراسر بنگال پخش نمود . در آن نامه وی ارزش و اهمیت کتابشناسی بنگال را شرح داد و از مخاطب خود درخواست نمود که اگر او از کتابهای بنگال آگاهی دارد مشخصات آنها را برای او بنویسد .

اما مأخذ عمده ثلاثهٔ غساله حدود سیصد مجلد کتاب عربی ، فارسی و اردو است که مؤلف در کتابخانهٔ شخصی خود داشت و مستقیماً از روی آنها یاد داشت های خود را تهیه نموده است . علاوه بر این وی فهارس نسخ خطی کتابخانه های بانکی پور ، اود و بوهار و

انجمن آسیایی بنگال و ایندیا آفس نیز در دست داشته است.

مؤلف چهل سال به این کار با عظمت پرداخت و در سال ۱۹۴۶م این را تکمیل شده تلقی کرد. وی قصد چاپ آن را داشت که در ۱۹۴۷م در گذشت و برگه های دستنویس مؤلف پراکنده شد و دست به دست گردید و بالآخره ۳۲ سال پس از وفات مؤلف، در ۱۹۷۹م دکتر عندلیب شادانی رئیس بخش زبان فارسی و اردو دانشگاه داکا موفق شد که اوراق باز ماندۀ ثلاثۀ غساله را از در بدری نجات بدهد و در کتابخانۀ دانشگاه داکا محفوظ کند. چون زیرا کسی که من از دانشگاه داکا بدست آورده ام در آن

۲۰۴ عنوان کتاب اردو

۱۷۱ عنوان کتاب فارسی

۳۷ عنوان کتاب عربی

توصیف شده است. از محتویات برگه های موجود، پیدا است که حجم ثلاثۀ غساله بیش از آن بوده که امروز در دست ما است. زیرا مؤلف در چندین موارد به مدخل های دیگر ارجاع داده است که اینک در ثلاثۀ غساله دیده نمی شود.

چنانکه پیش از این گفته ایم، ثلاثۀ غساله کتابشناسی آثار تألیف شده در بنگال است. منظور از «بنگال» منطقه است که امروز کشور مستقل «بنگلا دیش» و دو ایالت هند «بنگال غربی» و «آسام» خوانده می شود. اما پیش از استقلال شبه قاره (در ۱۹۴۷م) سراسر منطقه مذکور را «بنگال» نامیده بودند.

باید در خاطر داشت که:

الف ـ این کتابشناسی تنها محتوی مشخصات آثار نویسندگان بنگالی نیست بلکه کتابهای را نیز معرفی می کند که نویسندگان غیر بنگالی در حین اقامت یا سفر در بنگال تألیف کرده اند .

ب ـ ثلاثهٔ غساله ، فهرست نسخه های خطی یا چاپی موجود در بنگال نیست بلکه با کتابهای سر و کار دارد که در این سرزمین نگاشته شده است و نسخهٔ خطی آنها ممکن است در لندن باشد و یا آنها در پنجاب چاپ شده باشند .

ج ـ ثلاثهٔ غساله ــ مثل هر کتابشناسی دیگر ــ اکمل و مکمل نیست بلکه بیشتر به آثار قرن سیزدهم و چهاردهم هجری می پردازد . حال آنکه پیشینه و زمینهٔ زبان فارسی و عربی در بنگال کهن‌تر از آن می باشد .

ثلاثهٔ غساله صرفاً کتابشناسی نیست بلکه مأخذ بسیار مهم تاریخ فرهنگی بنگال می باشد و نگارنده نکات تمدن عصری بنگال را آورده است ـ مثلاً :

وضع زبان فارسی در بنگال

در این کتابشناسی ۱۰ مجلد کتاب فارسی آموز و ۱۰ مجلد کتاب دستور زبان فارسی و ۶ مجلد کتاب لغت فارسی[1] معرفی شده است که رونق و تدریس زبان فارسی در مدارس بنگال را حکایت می کند . مردم ترجیح می دادند که بعضی قصه های محلی را بجای بنگالی که زبان بومی بنگال می باشد ، بزبان فارسی بخوانند و لذت ببرند . در خاتمهٔ «بدا سندر» چنین آمده است : «چون اکثر مردم

۱- برای عنوان این گونه کتب به فهرست موضوعی کتابها در خاتمهٔ چاپ موجود مراجعه کنید .

بعلت ندانستن زبان بنگالی نمی تواند از این قصه لذت ببرند این مثنوی برای تفریح طبع آنان به فارسی نوشته شده است . این عصر طلائی مسلمانان بنگال بود»(۱) .

اما مدتی نپایید که در اثر تحولات سیاسی منطقه ، عصر طلائی مسلمانان در هند منقرض گشت و در نتیجه زبان فارسی نیز سقوط کرد . نگارندهٔ ثلاثهٔ غساله می نویسد : (ضوابط فارسی) رساله ایست برای آموزش زبان فارسی که در مدارس بنگال بسیار مقبول بود اما از وقتی که تداول فارسی کم شده است . . . (۲)

و دهها مورد دیگر که در لابلای ثلاثهٔ غساله مابه داستان عروج و زوال زبان فارسی در بنگال پی می بریم .

چاپ حاضر

چنانکه گفتیم «ثلاثهٔ غساله» بزبان اردو نوشته شده است و کتابشناسی سه زبان می باشد . بنده متن کامل ثلاثهٔ غساله را جداگانه تهیه و تصحیح کرده ام که بدنبال این چاپ ، از سوی یک شرکت انتشارات نیمه دولتی در لاهور عرضه خواهد شد . اما در چاپ حاضر :

۱ـ بخش کتابشناسی فارسی و عربی را از زبان اردو بزبان فارسی برگردانده ام .

۲ـ در قسمت اردو بعضی کتابها مربوط به زبان و ادبیات فارسی بود ، اینگونه کتابها را نیز در بخش فارسی جای داده ام ، اینک

۱ـ ص ۷ چاپ موجود .

۲ـ ص ٦٤-٦٧ چاپ موجود .

رویهمرفته ۲۰٤ عنوان در بخش فارسی و ۳۷ عنوان در بخش عربی آمده است.

۳- در بخش تعلیقات ، تا آنجا که مقدور بود از آثار معرفی شده در متن و نویسندگان آنها و سایر تألیفاتشان بیشتر یاد کرده ام .

٤- در ترتیب مطالب دست برده ام و برعکس ترتیب نگارنده که گاه نسخه شناسی را جلو نوشته است و گاه کتاب شناسی را ، من ترتیب مطالب را یکنواخت ساخته ام یعنی نخست کتابشناسی را آورده ام و سپس نسخه شناسی را . اما هیچ وقت دست به مطلب و تحریر نگارنده نبرده ام .

۵- اگر کلمه ای در متن ناخوانا یا ناتویس بوده آنجا در داخل پرانتز سه نقطه گذاشته ام ، بدینگونه (. . .)

۶- تجدید نظرهای که از سوی خود مؤلف بعمل آمده بود در داخل کروشه [ ] آمده است .

۷- در پاورق، اسامی کسان خارجی را بحروف لاتینی آورده ام.

۸- در ابتدا فهرست عنوانات و در خاتمه فهارس دیگر را اضافه کرده ام که حتماً در هنگام استفاده از این کتابشناسی مفید واقع خواهد شد .

* * *

تشکر

در پایان از دکتر خانم کلثوم ابو البشر رئیس اسبق بخش فارسی و اردو دانشگاه داکا تشکر می کنم که قسمت عمده بخش فارسی و عربی ثلاثۀ غساله را از روی برگه های دستنویس مؤلف رونویسی فرموده و از بعضی برگه ها زیراکس تهیه نموده در اختیار بنده گذاشته اند. از خداوند متعال برای ایشان سلامتی و موفقیت بیشتر در راه خدمت زبان فارسی می خواهم.

عارف نوشاهی

۲۶ ذیقعده ۱۴۰۹ھ/۳۰ ژوئن ۱۹۸۹م

۶۹ - ماڈل ٹاؤن ، همک
اسلام آباد

فهرست عنوانهای کتابها

بخش عربی

ثلاثۂ غسّالہ

(ترجمۂ متن اُردو)

طالبة [illegible]

([illegible])

(بخش فارسی)

● آیین هشتم ۱۸۵۹م ، ترجمهٔ

در کلکته اداره ای برای ترجمهٔ امور دولتی موجود بود که ترجمهٔ فارسی و اردوی همه آیین نامه ها باهتمام این اداره منتشر می‌شد. ریاست اداره همیشه بعُهدهٔ انگلیسیان بوده و همه ترجمه ها بنام آنان منتشر می شد. و واقعاً آن مردم سزاوار چنین نظارت بودند. ولی ترجمهٔ حاضر هیچ ربطی به این اداره ندارد ، بل که مولوی محمد اسماعیل وکیل مرحوم کار ترجمه را به مولوی فرید الدین احمد دانشجوی مدرسهٔ عالیه سپارش داد و مولوی عبدالوحید مالک چاپخانهٔ اردو گائیڈ در آن تجدید نظر کرد . سپس ترجمهٔ بنگالی و اردوی همین آیین که خود وکیل مذکور انجام داده بود ، در چاپخانهٔ طبی کلکته چاپ نمود. چنان بنظر می رسد اگرچه در آن زمان زبان فارسی از دادگاهها خارج شده بود و ترجمهٔ اردو نیز موجود بود ، با این همه احتیاج به فارسی باقی بود و دولت نیز به طور کلی از فارسی بی اعتنائی نکرده بود. چنانکه بهای این کتاب سه روپیه تعیین شد و دولت ۱۷۵ نسخه خریداری کرد.

مولوی محمد اسماعیل مرحوم وکیل نام آور دادگاه عالی کلکته بود و مترجم این کتاب یعنی مولوی فرید الدین از ساکنان کمرلا و ذی علم و بزرگ مرد بود.

● آیین ۹ ، ۱۰ ، ۱۱ ، ۱٤ ; (سال) ۱۸۵۹م ، ترجمهٔ

ترجمهٔ مولوی فرید الدین دانشجوی مدرسهٔ کلکته ساکن بخش هژه را بابو کشن کشور گهوش وکیل دادگاه عالی کلکته تحریر نموده است .

پس از ترجمهٔ آیین هشتم ، مترجم تشویق شد که ترجمهٔ آیین نامه های رائج را چاپ کند . چون وی سابقهٔ ترجمه داشت گرایش به علم قانون پیدا کرد و ثانیاً وی در محضر یک وکیل شغل تحریر و املا داشت . (به اصطلاح «محرر» بود) .

ترجمهٔ فارسی بر اساس ترجمه های اردو و بنگالی شده است . سپس بابو کشن گهوش آن را با متن انگلیسی مقایسه نموده است . در پایان مترجم حرف عجیبی زده است یعنی ترجمهٔ رسمی اردو با متن انگلیسی مطابقت ندارد .

در اواخر زندگی جناب مولوی (فرید الدین) به کار وکالت پرداخته بود .

مطبع نبوی ، کلکته ، ۱۸۵۹م .

● احسن الانشا

از ابوالفتح احسن الله ساکن چاتگام ، دانشجوی مدرسهٔ دیوبند.

۱٦ ; صفحه ، چاپ (مطبع) انتظامی ، کالپور ، ۱۳۱۷هـ .

آغاز : حمد وافر دبیری را که تفنن عبارت از افضل .

● رساله در ذکر احکام عشر و خراج و مالکان زمین و بیان عاشر و آنچه متعلق بآن است

مولوی سید امیر حیدر بلگرامی مفتی دادگاه عالی آستانهای بنگال و بهار و آریسه بسال ۱۲۰۷ه در آغاز حکومت انگلیس‌ها (در شبه قاره) احکام مالیات را از نظر اسلامی بزبان فارسی تحریر نموده است . این رساله همان موقع به انگلیسی ترجمه شد و همراه بامتن (فارسی) به چاپ رسید . نام مترجم انگلیسی فرالسس گلیدوین* است .

مولانا سید امیر حیدر نبیرهٔ ارشد نیای نام آور میر غلام علی آزاد بلگرامی بود . وی از درجهٔ مفتی ترفیع یافت و در کلکته در گذشت .

۶ صفحه ، چاپ (مطبع) سرکاری ، ۱۲۰۷ه .

آغاز : عشر بضم دهی را گویند و در شرع عبارت است از آنکه حصهٔ وهبی از زراعت اراضی ملک عرب وغیره که تفصیلش می آید بگیرند .

● رسالهٔ اشتقاق

این رساله را مولوی آقا احمد علی محقق معروف زبان فارسی نوشته است - گزیدهٔ این رساله «مختصر الاشتقاق» نام دارد . حضرت آزاد مغفور** می فرمود که جناب آقا این کتاب را بجهت آموزش وی تألیف کرده بود . اکنون این کتاب یافته نمی شود .

● اصل الاصول فی سلوک الی الله

مطالب عرفانی بفارسی آمده است . در پایان توضیح اذکار بزبان اردو دارد . از مولوی عبدالرحمن معروف به لعل میان مرحوم که از شرفای گرپاژه مانک گنج داکا بود . این کتاب را بتاریخ

---

* Francis Gladwin (d. 1813?).

** یعنی آزاد جهانگیر نگری .

۵ محرم ۱۱۲۱ھ نگاشته است - وا کنون در تحویل پسر مؤلف خان صاحب مولوی سعید الرحمان بی - آ معاون داد رس** می باشد .

آغاز : الحمد الله الذی نور قلوب اولیاء بانوار العرفان والصلوة والسلام علی محمدن الذی انزل علیه القرآن .

● انشای بشیر معروف به مکتوب دلپذیر

رسالهٔ کوتاهی است در انشای فارسی ، از مولوی محمد بشارت العلاء بشیر ابن منشی تمیزالدین ساکن هرنی درگاه پور محکمهٔ چاند پور ضلع کمرلا . در زمانی که نگارنده در مدرسهٔ امینیه ، دهلی تحصیلات می کرد ، این رساله را گرد آورده بود .

٤ صفحه ، مطبع مخزن المطابع لکهنو .

● انشای جان بخش

رسالهٔ کوتاهی است در انشای فارسی از مولوی ابو الحکم محمد اسماعیلی که از مردم عیسی پور بخش چاتگام است .

٢٤ صفحه ، چاپ مطبع رضوانی ، کلکته ، ۱۹۰۱م .

آغاز: گشایم زبان را بحمد خدا
که بگشود باب عطا بهر ما

بحر العبارت

رسالهٔ کوتاهی است بفارسی که در آن مصراع :

کریما ببخشای بر حال ما

را بیست و چهار گونه شرح داده اند . در آن زمان «میان جی» ها

**Deputy Magistrate.

(کلمه ایست برابر با «آخوند») علم و فضل خود را بدینگونه نشان می دادند و این گونه کار (شرح) تنها معیار تشخیص علم و فضل بود.

مولوی سید واحد علی ابن سید میرولی خوندکار ساکن محله لواب پوره داخل شهر داکا این رساله را بفرمایش مولوی نور محمد جهانگیر نگری مرحوم مغفور نگاشته است. نگارنده زبان فارسی تدریس می کرد و در عین حال مهارت در اعمال و تعویذات داشت. در ایام کودکی من هنوز طنین شهرت او باقی بود. یگانه فرزند وی مولوی سید ابو الحسن در محله چوڑی پٹه اقامت داشت که در خانهٔ خود فارسی تدریس می کرد. مدتی می‌گذرد که این یکی نیز وفات یافته است. اکنون این خانواده به فتح الله [نارائن گنج] داکا منتقل شده است.

۸ صفحه، مطبع گلزار داکا، بیگم بازار، داکا، ۱۲۸۹ھ.

اوله: بعد نغمه سرائی ستایش محمود و ترانه گوئی نیایش معبود.

بدا سندر

مثنوی فارسی، قصهٔ عشقی بسیار قدیم و مقبول زبان بنگالی که تا امروز رواج دارد. ترجمهٔ منظوم همان قصه است.

در خاتمه الطبع چنین آمده است که چون اکثر مردم بعلت ندانستن زبان بنگالی، نمی تواند از این قصه لذت ببرند، این مثنوی فارسی برای تفریح آنان نوشته شده است. این عصر طلائی مسلمانان بنگال بود و امروز (وضع چنین تغییر یافته است) که اگر نامه ای بجز بزبان بنگالی به اخلاف مؤلفین مذکور نوشته شود، جواب نمی دهند.

کجا بود مرکب کجا تاختم*

منشی لطارت الله مرحوم ساکن باند پور (بنگال غربی) این مثنوی را در بحر یوسف و زلیخا بسال ۱۲۶۰ھ سروده است و بسال ۱۲۶۹ھ در مطبع امین الله کلکته بچاپ رسیده است .

نیم قرن پیش قصهٔ بدا سندر در بنگال بسیار شهرت داشت ـ (بزرگان) پسران و دختران را از شنیدن این قصه باز می داشتند ـ بدا سندر بطور درام بزبان های اردو و بنگالی در داکا بازی هم شده است ـ من در کودکی نام بدا سندر را شنیده بودم اما اینک در پیری موفق به مطالعه آن شده ام .

متن سانسکریت بدا سندر را وبرا لوچی نگاشته بود که ظاهراً در قرن دوم یا سوم میلادی می زیسته است ، ولی نخستین ترجمه (بنگالی) ازین قصهٔ سانسکریت پاندیت سری دهر در ۱۵۳۴م بدستور سلطان سید معروف بنگال ـــ نصرت شاه ـــ انجام داد . نصرت شاه سخت پشتیبان زبان بنگالی بود ، در حالی که زبان نیاکان او عربی بود . نصرت شاه نیز مانند حسین شاه ، بنگالی نژاد بود بلکه خالصاً بنگال زاده بود .

ترجمهٔ دیگر را شاه برید خان انجام داده است ، برید خان کی بود ؟ و در چه زمانی بود ؟ معلوم نیست ، اما از محتویات ترجمه نام مترجم بدست می آید .

پس از آن عده ای زیاد قصهٔ بدا سندر را بزبان بنگالی نوشتند ، می گویند پس از هشت ترجمه ، سراینده ای متعلق به دربار راجه

---

* یعنی از موضوع دور شده ام . ع . ن .

کرشن نگر در ۱۷۵۲م ترجمه ای انجام داد که از همه بهتر و خوب تر است و بر مبنای همین ترجمه ، گوپال اڑیه نمایشنامه ساخت که بسیار مقبول افتاد . نزد من مثنوی بدا سندر چاپ کلکته موجود است .

● بدر الشروح

شرح فارسی اسکندر نامهٔ نظامی است که بدستور هئیت دانشکده (فورت ویلیام) و با تجدید نظر آقای مسدن ، مولوی بدر علی عظیم آبادی و میر حسین (حسن) علی جونپوری بروزگار لرد منتو* نگاشته اند ، همین شرح به نام «شرح علمای کلکته» نیز معروف است.

۶۳۲ ص ، مطبع هندوستان ، کلکته ، ۱۸۱۲م .

آغاز [خلاف معمول ، دیباچه در آخر کتاب چاپ شده است] : الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام علی سید المرسلین وآله الطیبین وصحبه الطاهرین ـ خدایا جهان بادشاهی ترا است .

● برء الامراض

در معالجات طبی ـ رام پرشاد ابن گنگا پرشاد نوشته است . از دیباچهٔ «معیار الامراض» بدست آمده است که حکیم رام پرشاد از فضلای زبان عربی و فارسی بود و در کلکته پسران پاندیت داتا رام کول را درس می داد .

کتاب در دست نیست ، شاید چاپ نشده است .

● برهان العارفین

در تصوف ، از شاه برهان الله بن سید شاه میزان احسن القادری

۲۸ صفحه ، مطبع هادی کلکته ، ۱۳۱۷ه .

---

*Sir Gilbert Elliot Minto (1751-1814).

آغاز: الحمد الذی تجلی بذاته فی ذاته والصلوة والسلام علی اقدم مظهر ذاته و اوسع.

بهار دانش، ترجمهٔ اردو . . . .

ترجمه از مرزا محمد اسماعیل معروف به مرزا جان طپش دهلوی. طپش در ایامی که همراه با نواب شمس الدوله نائب ناظم ڈاکا در کلکته زندانی بود، این ترجمه را بصورت مثنوی سروده است.

این ترجمه تاکنون چاپ نشده است و در فهرست کتابخانهٔ اود ذکرش آمده است.

طپش این مثنوی را به مستر دبلیو هنتر و مستر تیلر معنون ساخته است، ۸۰۰ صفحه.

آغاز: بیان کیا کروں حمد پروردگار
که عجز بیان سے هوں بس شرمسار

بیرنگ نامه

از نواب منشی امیر علی خان بهادر، سفیر شاه اود. مغفور نواب از شرفای بهار بود و در کلکته وکالت می کرد. وی بی نهایت هوشمند و دور اندیش بود و در عین حال عاشق زار نظم و نثر فارسی. از نویسندگان خوب بود. چون آخرین تاجدار اود ـ واجد علی شاه ـ به متیا برج رفت، او را به شخصی نیاز پیش آمد که نامه نویس باشد و از طرف پادشاه کار سفارت انجام دهد. سزاوار ترین شخص برای این کار منشی مولوی امیر علی بود، لذا او به سفارت گماشته شد و این کار موجب پیشرفت او شد. وی یکی از سرآمدان کلکته بود. عمدگان و بزرگان (شهر) نزد او جمع می شدند، حتی شاه

الفت حسین عظیم آبادی که بنا بگفتهٔ مرحوم نساخ بسیار تکبر داشت، هر روز پیش او می رفت .

همهٔ آثار وی اهداف بدنبال داشت و او بدست آوردن این اهداف کاملاً موفق شد .

بیرنگ نامه مشتمل است بر احوال واپسین روزگار لرد میو* و پیشرفت های روزگار لرد نارت بروک** و انعاماتی که شامل حال او بوده است . این کتاب بسال ۱۸۰ م (؟) نگاشته شد ، هنگامی که نگارنده ۶۷ سال داشت .

این کتاب روی کاغذ بسیار نفیس و رنگی و مجدول چاپ شده است . در پایان در ۳۰ صفحه گزیدهٔ مطالب کتاب بزبان انگلیسی آمده است که از نظر هدف تألیف ، همین قسمت جان کلام می باشد .

مطبع اردو گائیڈ ، کلکته ، ۱۸۷۹ م .

آغاز : پیداست ز ماه تا ماهی
بس آیهٔ قدرت الهی

● **پند نامهٔ بهرامی**

آخرین نگارش مولوی عبدالرحیم تمنا گورکهپوری ملقب به دهری که در اواخر زندگانی خود نوشته است . هنوز پیشگفتار را ننوشته بود که در گذشت . این پند نامه را جهت تربیت صاحبزاده محمدیس شاه فرزند تیپو سلطان نور الله مرقده تالیف کرده بود .

بهرام شاه این را به لرد کننگ*** معنون ساخته ، منتشر کرد

---

*Lord Mayo, Richard Southwell Bourko (1822-1872).

**Thomas George Baring, First Earl of Northbrook (1826-1904).

***Charles John Canning (1812-1892).

و مولوی عبدالرحمن بن منشی ثنا الدین برآن دیپاچهٔ منثور و منظوم در ۸ صفحه نوشت و کامل کرد .

واقعاً شاهزادگانی که در تالی گنج کلکته مقیم بودند عجب عالم پرور و علم دوست بودند .

در پند نامهٔ بهرامی ترتیب مطالب شگفت انگیز است . در ابتدا جملات بسیار آسان و عبارات ساده آمده ، در وسط کتاب مؤلف عبارت منثور می نویسد و سپس همان را به نظم بیان کرده است و قسمت آخر کتاب سر تا سر منظوم است به ترتیب تدریجی .

برای تفریح طبع خوانندگان عبارت مختصری می نویسم :

«استخوانی در گلوی گرگی در اثنای فرو بردن شکاری سخت بند گردید و هر چند در رهائی جستن از آن گلو فشار دست و پا زد ، سودی نداد . بناچار از کلنگی در آن باره یاری جست تا بمنقارش آن استخوان را بدر آورد و بوعدهٔ مزد شایسته او را سرگرم ساخت . لیکن چو کلنگ پس از اتمام کار مزد موعود از وی درخواست گرگ بد نژاد باری از راه خشمناک می گوید بس نیست که از دهان گرگ سر بسلامت بدر آوردی که طمع مزد ازو می داری» .

همین داستان خوان بنظم ستوده :

استخوانی بگلوی گرگی
بند شد بود درشت و سترگی

چارهٔ کار ندانست چو هیچ

● پند نامهٔ کاظم

این مثنوی فارسی را مولوی ابو ناظم رحمتی مراج گنج به پیروی ی پند نامهٔ عطار سروده است . طبع جناب مولوی به سوی شعر بسیار راغب بود .

اکثر روز نامه های هندوستان دربارهٔ این مثنوی نقد های خوب نوشته اند و جناب مولوی مجموعهٔ نقد ها را بنام «گلدستهٔ ریویوز» منتشر کرده اند .

۵۲ صفحه ، چاپ دلی پرنتنگ ورکس .

آغاز : در پناه خویش آور ای کریم
از شر نفس و شیطان رجیم

● تاریخ حسینی دالان

از میرزا محمود شیرازی متخلص به مخمور متوفی ۱۹۰۰م .
تاریخ حسینیهٔ «حسینی دالان» در داکا است که مرحوم مخمور بدستور نواب سر احسن الله با کمک اسناد قدیم و روایات شفاهی به فارسی ساده نگاشته است .

مخمور از مردم شیراز و خواهر زادهٔ اهل . . . شیرازی بود. قصیده و غزل را چنان با سرعت می سرود که شگفت انگیز بود . هزاران قصیده سرود ولی از بین برد . البته چند قصیده نزد من محفوظ مانده است .

هفتاد سال پیش مخمور به داکا آمد و همین جا رحل اقامت انداخت و ازدواج کرد، فرزندان هم داشت. نواب احسن الله به مخمور تشویق و تقدیر می کرد و او زندگی بسر می برد . وی استاد بی نظیر خط نستعلیق و نسخ بود . در نظم و نثر مهارت تام داشت .

یادش بخیر ! چه زمانی بود که نساخ ، عبیدی ، باقر ، تائب ، مخمور ، آزاد همه جمع می شدند و صحبت از شعر و سخن بود و اکنون :

گیا حسن خوبان دل خواه کا

ہمیشہ رہے نام اللہ کا

(زیبایی خوبان دوست داشتنی از بین رفت ـ فقط نام الله برای همیشه باقی می ماند) .

نسخهٔ خطی این کتاب بخامهٔ مخمور نزد من بطور امانت موجود است . رسالهٔ مختصری است و تا آنجا که من اطلاع دارم نسخهٔ دوم در دنیا موجود نیست .

تاریخ سلاطین افاغنه

تاریخ خاندان سور و لودی فرمانروایان بنگال را احمد یادگار بدستور داود شاه متوفی ٩٨٤ھ فرزند سبحان خان کرانی متوفی ٩٨٠ھ پادشاه بنگال نگاشته است . مشتمل بر احوال بهلول لودی ، سکندر لودی ، ابراهیم لودی ، شیر شاه ، اسلام شاه ، محمد شاه عادل و جنگ همایون پادشاه . مأخذ معتبر و مستند برای تاریخ خاندان لودی میباشد اما در آن خیلی اختصار بکار رفته است .

نسخه های خطی این کتاب در گنجینهٔ بحار و انجمن آسیائی (کلکته) موجود است .

اوله : شکر و سپاس واجب الوجودی را سزاست که جلال صفات جمالش .

تاریخ کشمیریان داکا

تاریخ خواجگان داکا است بقلم خواجه عبدالرحیم صبا متوفی ۱۸۷۵م . مرحوم صبا در این کتاب شرح احوال تحصیلات و مجلس آرایی افراد خانوادهٔ خواجگان داکا را از بنیانگذار خانواده تا زمان خود به نثر دلاویز نوشته است . احسن التواریخ تألیف نواب احسن الله مرحوم در حقیقت ترجمهٔ همین کتاب است و نواب مرحوم اطلاعاتی تا زمان خود بر آن اضافه فرموده است .

این تاریخ تاکنون چاپ نشده و بسیار کمیاب است . نسخهٔ خطی بخامهٔ صبا نزد من موجود است .

آغاز : ستایش و نیایش شایان حضرت آفریدگاری ست که .

تاریخ نصرت جنگی

نواب نصرت جنگ متوفی ۱۸۱۷م نائب ناظم داکا رسالهٔ مختصری در تاریخ بنگال متعلق به روزگار تیموریان نوشته است . ضمناً در این احوال شهر داکا و شرح حال خانوادهٔ مؤلف آمده است. و بدین لحاظ این رساله دارای اهمیت می باشد و اخیراً از طرف انجمن آسیائی بنگال منتشر شده است . اما من بعضی نسخه های خطی دارم . یکی از آنها یادداشت آقای بلاخمن ـ شرق شناس معروف ـ دارد ، این نسخه مورخ ۱۸۷۰م است بخامهٔ نواب نصرت جنگ .

تبصرة الاطفال

از مولوی عبدالحق اختر مرحوم . از زمین داران بولائی ضلع نصیرآباد میمن سنگه بود. برای آموزش فارسی گفتگویی است .

۲۰ صفحه ، مطبع کایمی ، کلکته ، ۱۹۰۶م .

آغاز: السلام علیکم و رحمة الله و برکاته ـ مزاج شریف، الحمد لله.

تبصرة النحو

مسائل نحو عربی است به نظم فارسی. از مولانا فضل الکریم بردوانی ـ وی تحصیلات ابتدائی را در منگل کوت بخش بردوان و در «آره» در محضر شمس العلما مولانا سعادت حسین مرحوم تکمیل کرد و معقولات را پیش مولانا هدایت الله خان مغفور در جونپور و منشی لطف الله مبرور در علی گر خواند. بالاخره به دهلی رفت و در آنجا در درس مولانا محمد نذیر حسین محدث مرحوم (م ۱۹۰۲) شرکت کرد و در همان زمان از استاد حاذق الملک عبدالمجید خان اعلی الله مقامه طب خواند.

قبل از انتقال به داکا، وی مدتی در آره تدریس کرد. در اوائل در داکا در مدرسهٔ مرحوم بدر الدین واقع در محلهٔ بنگسال درس می داد. سپس در مدرسهٔ دولتی کار تدریس را شروع کرد. چون وی بسیار با هوش بود، بزودی «صدر المدرسین» شد. مولانا سخنران بسیار خوب، خوش فهم بود و مقتضیات روزگار را خوب می دانست. تا اواخر زندگی در بنگسال ماند، همانجا ازدواج کرد، علاقه ای به طب نداشت و به همین سبب مطب خود را بطور منظم باز نمی کرد. در آن روزگار مردم داکا از طب و حکمت آگاهی داشتند. وی ساعت نه شب روز سه شنبه بتاریخ ۲۳ مارس بعلت فلج در حدود ٦٥ سالگی در گذشت. و روز دوم در گورستان اهل حدیث، بنگسال مدفون گشت.

بجز این کتاب ، من از بقیه آثار او اطلاعی ندارم . وی فارسی خوب می دانست، اما دوست نداشت خود را بعنوان شاعر معرفی کند. «تبصرة الاطفال» یک هزار بیت دارد . تاکنون چاپ نشده است ، نسخهٔ خطی این مثنوی نزد داماد او شمس العلماء مولوی ولایت حسین صدر مدرس مدرسهٔ عالیه کلکته موجود است .

آغاز : ای خدای رافع چرخ برین
ناصب کوه ها ، شامخ بر زمین
حافظ الدین ربع مسکون حرف تست
روی جانها نحو تو از صرف تست

تجارب صحیحه

موضوع این کتاب معلوم نیست ، از مولوی معین الدین احمد مرحوم ساکن هوگلی .

در «تذکرة المعاصرین» ازین کتاب یاد شده است اما خود کتاب کمیاب است و به همین علت نتوانستم سر آغاز نقل کنم .

تحفة الاحباب

از حاجی الله بخش مجموعه دار متخلص به حامد . از اعیان سلهت بود . کتاب را ندیده ام و به همین خاطر نمی توانم دربارهٔ آن به تفصیل پردازم .

تحفهٔ مجددیه

در دو بخش است ، بخش اول به فارسی و بخش دوم به اردو . مجموعهٔ قصاید و اشعار در مدح حضرت مجدد الفِ ثانی است

که باهتمام ابو الهاشم فاروق احمد روی کاغذ خوب با بهترین کیفیت چاپ شده است . بیشتر اشعار سرودهٔ شعرای بنگال میباشد .

۲۶ صفحه ، مطبع ستارهٔ هند ، کلکته ، ۱۳۵۰ھ .

آغاز : سحرگان که گشته مست جام قدس رضوانی
شنیدم آیت تطهیر از مرغان روحانی

● تحفة المحسنین

از حاجی الله بخش مجموعه دار ، متوفی ۱۲۷۷ھ . کتاب را ندیده ام .

● تحفة الودایع فی حل دقایق الوقایع

شرح و تفسیر اقتباسات قرآنی است که در وقائع نعمت علی خان عالی متوفی ۱۰۹۷ھ آمده است . از پیشگفتار بر می آید که مؤلف آن مولوی کمال الدین احمد صدیقی از مردم اتاش پاڑه پرگنه نالای بخش راجشاهی بود . در هنگام تحصیلات در مدرسهٔ کلکته بسال ۱۲۰٤ھ بدین کتاب پرداخته است - در همان سال هندوان در کلکته شورش کردند و این آشوب وشورش چنان طول کشید که مؤلف سه سال از درسهای خود ماند و در همین فرصت این کتاب را در ۸۸ صفحه به تکمیل رسانیده است .

نگارنده علاوه بر ترجمه و تفسیر هر آیه ، شمارهٔ رکوع وسوره آن را نیز نشان داده است .

نسخهٔ منحصر بفرد در کتابخانهٔ سلطنتی کلکته موجود است .

آغاز : حمد وافر و ثنا (ص) خالقی را سزاست که بقدرت کاملهٔ خویش شاهدان .

رسالهٔ تخفیف همزه و اعلال و ادغام

قواعد تعلیلات عربی است بزبان فارسی ، از مولوی روشن علی انصاری جونپوری معلم دانشکدهٔ فورت ویلیام ، کلکته .

۵۰ صفحه ، چاپ کلکته ، بحروف نستعلیق ، چاپ حروفی بخط نستعلیق با موفقیت روبرو بود ، معلوم نیست چرا مقبول نشد .

اوله : الحمد لله رب العالمین والصلوة علی رسوله محمد وآله اجمعین ـ اما بعد چون اکثر صیغ افعال و اسماء از کلمات عرب بر اوزان(نی) هستند که آنها را مبتدیان در ظاهرخلاف اوزان مشهوره صیغ افعال و اسماء.

تذکرهٔ یوسف علی خان

(از یوسف علی خان) . در مرشد آباد بسال ۱۱۸۰ھ بدان پرداخته است و در۱۱۸٤ھ به تکمیل رسانیده است . یوسف علی خان قبل از ۱۱۹۵ھ در گذشته است .

تذکره شعرای فارسی است مشتمل بر شرح حال کوتاه و نمونهٔ اشعار سیصد تن شاعر تا عصر مؤلف .

۶۲ ص ، ۱۱ سطر ، مورخ ۱۲۱۳ھ . در فهرست کتابخانهٔ شاه اود ازین تذکره یاد شده است . خود تذکره را ندیده ام .

اوله : میر باقر ولد شمس الدین المدعو به داماد المتخلص به اشراق .

● رسالهٔ ترانه

رساله فارسی در تحقیق اوزان رباعی از مولوی آقا احمد علی احمد جهانگیر نگری که در موضوع خود بی نظیر است . در حقیقت تا کنون در این موضوع هیچ رسالهٔ دیگربهتر ازین نوشته نشده است. مرحوم آقا، محقق نادر الوجود زبان فارسی‌بود و در فن عروض مهارت کامل داشت.

دکتر بلاخمان آلمانی ــ شاگرد ارشد مؤلف ــ بر این رساله پیشگفتار بزبان انگلیسی دارد .

۱۷ صفحه ، مطبع بپتست مشن کلکته ، ۱۲۸۲ھ.

اوله : بدان که باتفاق جمیع ارباب فن رباعی هم چون مثنوی و غزل و تخلص و ردیف و حاجب از . . . عجم است .

● ترجمهٔ خلاصة الحساب

«خلاصة الحساب» کتاب معروف است از بهاء الدین عاملی ، به عربی ، و امروز نیز نخواهی خواهی بطور رسمی جزو برنامهٔ درس نظامی می باشد - ترجمه فارسی همان کتاب است از مولوی روشن علی انصاری جونپوری . هنگامی که وی در دانشکدهٔ فورت ویلیام کلکته شاغل بود ، بدین ترجمه پرداخته است . از وی چندین تألیف و تصنیف در دست است . وی شاعر و نثر نویس خوب بود. هنوز شاغل بود که در حدود ۱۸۱۰م در کلکته درگذشت ، این ترجمه در همان وقت چاپ شده بود ، اکنون کمیاب است .

۴۲۳ صفحه ، مطبع طبی ، کلکته ، ۱۲۶۱ھ.

آغاز : نحمدک یامن لا یحیط بجمیع نعمة عدد . سپاس می کنم ترا ای آنکه احاطه نمی کند بفراهم آوردن نعمت های او هیچ عدد .

● ترجمهٔ رسائل حکمیه

مجموعهٔ پنج رساله است مشتمل بر مقالات فیلسوف معروف انگلستان چارلس هاٹن در علم ریاضی که عبدالرحیم تمنا گورکهپوری معروف به عبدالرحیم دهریه بفارسی ترجمه کرده است . بگمان من این ترجمه فعلاً چاپ نشده است و نسخه ای مورخ ۱۸۲۶م در کتابخانهٔ مدرسهٔ کلکته موجود است که شاید بخامه مترجم باشد .

چون سر آغاز هر مقاله از یکدیگر جدائی دارد از نقل آن خود داری می کنم .

● ترجمهٔ کتاب الجنایات

ترجمهٔ فارسی کتاب الجنایات فتاوی عالمگیری است که مولوی نجم الدین خان قاضی القضاة بنگاله و بهار و اریسه بدستور گلکرست انجام داده است و همراه با کتاب الحدود چاپ شده است ، بعداً پسرش مولوی خلیل الدین خان ترجمه کتاب الجنایات را نیز بران افزوده است (!) .

مولوی نجم الدین ابن مولوی حمید الدین خان از ملک زادگان علویه قصبه کاکوری بخش لکهنو بود. علوم عربی را از علمای فرنگی محل اکتساب نمود . تا پایان زندگی سمت قاضی القضاة بنگال بعهده داشته است . فاضل یگانه و عالم فرزانه بود . روز سه شنبه بتاریخ ۱۳ ربیع الثانی ۱۲۲۹ھ در کلکته درگذشت و سه پسر بجا گذاشت.

یکی مولوی حکیم الدین ، دیگری مولوی علیم الدین ، این دو «صدر الصدور» بودند ، سومی مولوی خلیل الدین که ذکرش پیش از این همراه با ذکرپدرش گذشت، این یکی سفیر شاه اود درکلکته بود.

۴۸۹ صفحه ، چاپ مطبع هندوستان ، کلکته ، ۱۸۱۳م .

ترجمهٔ کتاب الحدود فتاوی عالمگیری

بنابر مقتضیات کشور بروزگار لرد منتو* کتاب الحدود به‌فارسی ترجمه شده است . مترجم شناخته نیست اما چنان معلوم می شود که در ترجمه اشتباهات زیاد موجود بوده و بالآخره پس از تصحیح مولوی خلیل الدین خان فرزند قاضی القضاة بنگاله مولوی نجم الدین خان کاکوری و مولوی اوحد الدین بلگرامی منتشر شد .

۲۶۵ صفحه ، مطبع هندوستان ، کلکته ، ۱۸۱۳م .

آغاز : کتاب الحدود ، کتاب شش باب است ، باب اول در بیان حدود موافق شرع و بیان آن .

تعلیم اشرف

جهت آموزش زبان فارسی به کودکان مولوی محمد اشرف خان مرحوم (متخلص به) اشرف جهانگیر نگری بدستور آقای استارک رئیس موقت مدرسهٔ عالیهٔ کلکته تالیف کرده است، شرح حال اشرف مرحوم در جای دیگر آمده است .

۴۸ صفحه ، مطبع رضوانی ، کلکته ، ۱۹۰۰م .

آغاز : این جهان و آن جهان هر دو از آن خدای .

---

* Lord Minto (1751-1814).

تفسیر قرآن

محمد باقر بن سید علی طباطبائی هندی در داکا نگاشته است. در ۱۲ شوال ۱۲۲٤ ه بدان آغاز کرد و در رجب ۱۲۲٤ ه بپایان رسانید (کذا). در تفسیر آیاتی که در شان ائمه و حضرات اهل بیت نازل شده است.

● تنبیه الغافلین، ترجمهٔ اردو . . .

متن فارسی از مولانا شاه رفیع الدین محدث دهلوی، در همان زمان ترجمهٔ اردو این رساله منتشر شده بود، اما این ترجمه آسان و روان نبود. منشی بینی نراین متخلص به جهان در ۱۸۱٤م ترجمهٔ دیگر انجام داده است.

جهان از قوم کهتری بود و در لاهور زندگی می کرد. از آنجا به کلکته رفت و دوازده سال در آن شهر ماند. می گویند همانجا درگذشت. مشرف به اسلام شده بود و جزو مریدان مجاهد معروف حضرت سید احمد بریلوی درآمده بود. در گروه تألیف دانشکدهٔ فورت ویلیام کلکته شغل داشت. شیخ حیدر بخش حیدری او را پیش کاپیتان تامس ریو برک دبیر دانشکده مذکور معرفی نمود. از جهان کتابهای متعدد بیادگار مانده است که ذکر آنها در جای خود خواهد آمد.

آغاز: اچھی اچھی صفتیں اور تعریفیں الله تعالی کو ثابت ہیں که خدای تعالی پیدا کرنے والا اور پالنے والا تمام خلق و عالم کا ہے اور درود نامحدود اس کے پیغمبر کے اوپر.

● تنویر القلوب

از خان بهادر مولوی حاجی محمد عبدالکریم خاکی الانچی پوری معاون تحصیل دار ودادرس*. شرح حال او در جای دیگر خواهد آمد.

کتاب بزرگی ست در ۳۰۳ صفحه، بزبان فارسی که در آن عقائد اسلامی و مسائل فقهی به تفصیل بیان شده است.

مطبع مظهر العجائب، کلکته، ۱۸۷۷م.

آغاز: الحمد لله رب العالمین المحمود بالمحامد الرحمن الرحیم مالک یوم الدین فی کل حال و مآل ایاک نعبد و ایاک نستعین.

● تنویر القلوب، ترجمهٔ اردو = تزکیة القلوب

خود خاکی مرحوم هنگامی که در مالده اقامت داشت به ترجمه پرداخته است.

۱۲۰ صفحه، مطبع نظامی، کانپور، ۱۲۹٤ه.

● نوشهٔ خلیل

مجموعهٔ نعت ها و منقبت های اردو، فارسی و عربی، و بعضی تعویذات و اعمال از مولوی شاه خلیل الرحمن نندن پوری. جناب مولوی اردو روان می نویسد و به تصنیف و تألیف بسیار علاقه دارد.

۳۲ صفحه، مطبع قیومی، کانپور، ۱۳۳۳ه.

آغاز: الهی یاد سرور میں یه جان پر الم نکلے
زبان سے یا محمد کہتے کہتے میرا دم نکلے

---

* Deputy Collector and Magistrate

● رسالهٔ جبر و مقابله

از علامه تفضل حسین خان سیالکوتی متوفی ۱۲۱۵ھ . چون رساله را ندیده ام نمی توانم به تفصیل بپردازم .

● جواهر مفید

از مولوی شیر علی دبیر . تفسیر قرآن است .

حدیقة الارشاد

از قاضی محمد صادق خان اختر هگلی ملک الشعراء ، که برای نواب محمد علی خان بهادر جنگ در ۱۲۳۶ھ/۱۸۱۱م نگاشته است.

نسخه ای از این کتاب در کتابخانهٔ شرق موجود است .

آغاز : با نشان سپاس بدایع نگاری .

● حکایت زال و مخدوره غریب

از میر زاهد متخلص به مشتاق . وی پیش میرزا نور الله شاه جهانی کار می‌کرد. در کتب تذکره شرح حال او ندیده ام، اما از خاتمهٔ کتاب بر می آید که وی با ولی خود در جهانگیر نگر داکا زندگی می کرد .

پاسخ «بهار دانش» است ، به فارسی . مشتاق در پیشگفتار می نویسد که وی از خواجه ضیاء الدین نخشبی پیروی کرده است.

۲۰۰ صفحه ، این کتاب چاپ نشده و نسخهٔ خطی که من دارم مورخ ۲۶ صفر ۱۰۹۴ھ میباشد بخامهٔ انوپ چند در جهانگیر نگر .

آغاز : بعد از ادای سپاس ایزد متعال و ثنای بی قیاس ذوالجلال که بی همال صفت کمال او منزه از نقصان و ضرری است.

● حل دیوان علی

از مولوی محمد عبدالسبحان معلم مدرسهٔ نواکهالی ابن مولانا ذاکر الله حنفی نقشبندی ساکن محلهٔ بختیار منشی بخش نواکهالی .

شرح بسیار مفصل و عالی قسمتی از دیوان علی است که جزو برنامهٔ درسی می باشد .

۵۲۱ صفحه ، مطبع میل نواکهالی .

آغاز : الحمد لله الذی (...) اللوح والقلم و علم الانسان مالم یعلم .

● حل مقامات حریری

مولوی جان علی کارمند گروه عربی و فارسی دانشکدهٔ فورت ویلیام بدستور دولت (یعنی رئیس دانشکدهٔ مذکور) فرهنگ مقامات حریری را به فارسی نوشته است .

اندازهٔ بزرگ ، ۳٤۲ صفحه، چاپ طبع خانه آنریبل کمپنی بهادر ۱۸۱٤م ، اکنون نایاب است .

آغاز : الحمد لله والصلوة علی عباد الذی اصطفی و اوصیائه الذین ارتقی واجتبی .

● حملهٔ حسینی

سرودهٔ میر غلام علی المدعوبه رضوان . در جهالگیرنگر اقامت

داشت . این مثنوی را در ۱۲۶۳ سروده است . مثنوی عالی است که در بحر شاهنامهٔ فردوسی در بیان وقایع کربلا سروده شده است .

مثنوی بزرگ است و (نسخهٔ خطی) در کتابخانهٔ بالکی پور نگهداری می شود .

آغاز : بنام خداوند عز و ودود
خداوند عفو ، خداوند جود

● خاوران نامه ، ترجمهٔ اردو . . .

«خاوران نامه» ترجمهٔ فارسی تاریخ حسام است که بعربی بوده . مولوی اصغر علی ساکن هوگلی در ۱۲۶۵ھ «خاوران نامه» را به اردو ترجمه کرده است و «تواریخ حیدر کرار» نام گذاشته است . ترجمه روان و ساده است .

۱۵۱ صفحه ، مطبع بشیری ، کلکته ، ۱۳۰۰ھ .

آغاز : سب تعریف اسی مالک الملک کو شایان ہے کہ جس نے انبیاے عظام کو معجزات و آیات واضح عنایت کریں اور اولیاے کرام کو کرامات او خوارق -

● خزائن ترانه ۱۳۲۴*

از مولوی عبدالاحد حشمت مرحوم که از امرای کلکته و شاگرد انسخ بود . مجموعهٔ رباعیات فارسی اوست .

---

*مؤلف عنوان کتاب را برابر با تاریخ تألیف می داند و تاریخ چاپ آن را ۱۲۲۵ھ نوشته است . پس این یکی سهو قلم است و باید ۱۳۳۵ھ باشد . ع . ن .

۱۹ صفحه، مطبع رضوانی، کلکته در ۱۲۲۵ه .

آغاز : حکمت سبب زیر و زبردستی ما
(...) توشد بلندی و پستی ما
آباد که برباد کنی ای خالق
از صفت تو نیستی و هستی ما

خلاصة الافکار*

از میرزا ابو طالب خان طالب لندنی . وی چهل ساله بود که بسال ۱۲۰۶ه، در هوگلی به نگارش شرح حال شعرای فارسی گوی متقدم پرداخت و در ۱۲۰۷ه به پایان رسانید . شرح حال میرزا طالب را در جای دیگر نوشته ام .

ترجمهٔ ٤۹٤ تن سراینده است . تا کنون چاپ نشده است . علاوه بر نسخهٔ دیوان هند، نسخه ای در بانکی پور موجود است . در این تذکره همچون تذکرهٔ شیر خان لودی متون رسائل مختلف جای داده شده است . مثلاً رساله در موسیقی، رساله در عروض و قافیه، رسالهٔ مختصر در فنون خمسهٔ طب، جهان نما، اما در نسخهٔ بانکی پور دو رسالهٔ دیگر یعنی رسالهٔ علم اخلاق و رسالهٔ در مصطلحات موسیقی نیز موجود است .

آغاز : لآلی منثور سپاس و ستایش باستحقاق نثار دامن کبریائی .

خلاصة الحکمة

از حکیم میر محمد حسین خان متوفی ۱۱۸۵ه ابن محمد هادی العلوی مرشد آبادی که شرح حال او زیر عنوان «مخزن الحکمة» خواهد آمد*

* اما این عنوان در ثلاثهٔ غساله دیده نمی شود. ع. ن.

وی استعداد فوق العاده داشت .

این کتاب در معالجات می باشد اما جای افسوس است که همچون مخزن الادویه یا قرابادین کبیر رائج نشده است . در حالی که در این کتاب اطلاعات طب نوین نیز دیده می شود .

این کتاب چندین بار چاپ شده است و اینک کمیاب است . من نسخهٔ خطی دارم ، در ۵۰۰ صفحه .

آغاز : الحمد لله الذی خلق الانسان فی احسن تقویم و شرفه بتشریف الروح والعقل التقویم ..

● خورشید جهان نما

از مولوی سید الهی بخش حسینی ساکن انگریز آباد (مالده) . وی علاوه بر کتاب قطور حاضر ، آن چنان که از پیشگفتارش پیدا است کتابهای «کنز المصادر=۱۲۶۸ھ» و «اقلیم بلاغت=۱۲۶۹ھ» را نیز نگاشته است اما اکنون هر دو کتاب کمیاب است .

نگارنده در ۱۲۷۰ به «خورشید جهان نما» پرداخت و پس از ده سال در ۱۲۸۰ھ به پایان رسانید . کتابیست مفید ، محتوی بر بر اطلاعات جغرافیائی . . . مثل دائرة المعارف .

در آن وقائع تاریخ اسلامی از ابتداء تا ۱۲۸۰ھ به تحریر آمده است. نگارنده شرح حال خود وخانواده را در آخر کتاب آورده است.

نسخهٔ منحصر بفرد و بقلم نگارنده در کتابخانهٔ سلطنتی بحار موجود است* .

---

* میکرو فیلم همین نسخه در دانشگاه دا کا موجود است . کلثوم

معتبر ترین مأخذی ست درباره مساجد و اماکن جنت البلاد «گوڑه». برای تاریخ بنگاله باید این کتاب را خواند.

آغاز: حمد فراوان تصدیق آستان جنت نشان حضرت شاه جهان.

● داستان عبرت بار*

سرگذشت مولانا عبید الله العبیدی نور الله (مرقده) است بقلم خود او. وی شرح حال خانواده و آموزش و پرورش و مشاغل علمی وآثار خود را با نهایت خوبی بیان کرده است که تا وقائع سال ۱۸۸۰م می انجامد.

نسخه ای که بنده در دست دارم، مولانا مرحوم آن را دیده بود، بل که در پایان آن بخامهٔ خود منظومهٔ خویش نوشته است. تا آنجا که من اطلاع دارم همین یک نسخه است که از پنجهٔ روزگار با سلامتی در آمده است، مورخ روز یکشنبه ۱۶ مه ۱۸۸۸م.

مولانا این سرگذشت را باصرار نواب سر احسن الله مرحوم نگاشته است. اگرچه این کتاب مشتمل بروقائع شخصی مولانا مرحوم می باشد اما درعین حال آیینهٔ اوضاع علمی قرن گذشتهٔ بنگال است و داستان افلاس و فقر و تلاشهای علمی مولانا را بیان می کنند. کاش فرزندان والا شأن مولانا توجه به سوی این کتاب مبذول می داشتند و مردم را از این گوهر گرانمایه آگاه می‌کردند و منت عظیم برگردن ملک و ملت می نهادند.

آغاز: فکن حیث احسن ذکره ... التماس احادیث.

---

* گزیدهٔ بنگالی این کتاب را دکتر عبدالله استادگروه فارسی و اردو دانشگاه داکا تهیه کرده است. کلثوم

● **دبستان دانش**

از مولانا حاج ابو المکارم محمد عبدالمنعم ذوق ، رئیس* سابق مدرسهٔ محسنیه داکا و ساکن سلهت .

رساله ایست کوتاه برای آموزش زبان فارسی که تا مدتی جزو برنامهٔ درسی بوده است و اکنون کمیاب است .

۴۸ ص ، مطبع رضوانی ، کلکته

آغاز : الحمد لله شب بخیر گذشت .

● **دُرّ مکنون**

از جناب مولوی مظهر الاسلام رئیس مدرسهٔ احمدیه نوا کهالی. قسمتی از مقدمهٔ ابن خلدون که در مدارس بنگاله تدریس می شود ، نگارنده فرهنگ جغرافیائی آن قسمت را تحریر کرده است .

۸ صفحه ، همراه با نقشهٔ جهان، مطبع قیومی کانپور، ۱۳۲۴ھ.

● **دستور عشق**

سرودهٔ لاله جسونت پرکاش ساکن کلکته . در ۱۸۱۲م. قصهٔ سسی و پنون است .

دکتر اسپرنگر در فهرست کتابخانهٔ اود نامی از این کتاب برده است اما جالب اینکه نه او کتاب را دیده بود و نه من .

● **دستور العمل**

جدول مقررات بنگال است مؤرخ ۱۷۷۵م . دو نسخه در دست

---

* Superintendent

است و هر دو در اروپا نگهداری می شود. نسخهٔ دیوان هند با این کلمات شروع می شود :

دستور العمل صوبهٔ بنگاله وغیره بموجب اظهار .

● **دفتر منفعت معروف به پند نامهٔ حشمت ـ منظوم**

از مولوی عبدالاحد حشمت شاگرد انسخ . ساکن کلکته . مجموعهٔ پند ونصائح است .

۱۶ صفحه ، مطبع رضوانی کلکته ، ۱۳۱٤ ه

آغاز : بنام خداوند مجد و علا
که برپا نمودست ارض و سما

● **دیوان آزاد**

یعنی مجموعهٔ دیوان فارسی و اردو حضرت سید محمود صاحب آزاد جهانگیر نگری.

مرحوم حضرت آزاد سخنور یگانه و فخر زمانه بود . چنان بر فارسی تسلط داشت که اهل زبان رشک می بردند و همه می دانند که بهتر ازو کسی نیست که شعر اردو را به سبک مؤمن بسراید . وی پسر سید اسد الدین حیدر و نبیرهٔ میر اشرف علی ــ یکی از اعیان معروف داکا ـ بود . آقا احمد علی احمد مرحوم استاد وی بود. مرحوم آزاد هر چه تحصیل نمود ازو نمود . آزاد در کودکی علاقه به شعر گوئی پیدا کرد . نخست «شیدا» تخلص داشت . چنان که تقریظ «مؤید برهان» باهمین تخلص چاپ شده است.

به اردو کم می نوشت و می سرود اما وقتی می سرود چنان معلوم می شد که سومن خان زنده شده است .

وی بسیار با اخلاق بود و سنت‌های قدیم را رعایت می کرد . خردسالان را چنان تشویق می نمود که کسی دیگرکم تر می‌نمود . تا وقتی که زنده بود هر روز بعد از ظهر در منزلش علاقه مندان شعر و سخن گرد می آمدند . بنده نیز اکثراً آنجا می رفتم و مخصوصاً مورد لطف او قرار می‌گرفتم . اگر دو سه روز غیبت می کردم کسی را بدنبال من می فرستاد . من در حضورش در مجلس شعر شریک بوده ام . امروز آن منظره جلوی چشم من متحرک است .

وی در ۱۹۰۷م درگذشت و در مسجد گورستان لنگر خانه مدفون گشت . اللهم اغفرله .

● دیوان آمیخته ، دیباچهٔ

انشاء الله خان در مرشد آباد متولد شد . پدر او ماشاء الله خان مصدر ، پزشک دربار بود . انشاء الله به دهلی رفت و آنجا به لکهنو ، و همانجا درگذشت .

از نسخهٔ دیوان آمیخته که در کتابخانهٔ دیوان هند موجود است، بدست می آید که انشا آن را در سفر دوم کلکته گرد آورده بود. (۱۲۲۰ھ ؟) این دیوان سوم انشا مشتمل بر هزلیات است . من سندی ندیده ام که دلالت بر سفر انشا به کلکته کند . معلوم نیست فهرست نویس دیوان هند چطور فریب خورده است .

(خود دیوان به اردو است) در ابتدا دیباچهٔ فارسی دارد که با این کلمات شروع می شود :

ای عزیز دنیا مکان فانی است . اول از کارهای بد توبه کن و در بندگی حق سبحانه تعالی مشغول باش .

دیوان اذکی

از مولوی معین الدین احمد اذکی هوگلی مرحوم .

دیوان چاپ نشده است . یاد آن در «تذکره المعاصرین» رفته است .

آغاز : بشب تپیدن هر دم ، بروز ناله و غم
جز این دو حال نباشد شعار مجنونت
بسوز عشق بساز و منال ای اذکی
مباش گر نبود سازگار گردونت

دیوان اوحد

مولوی ابو السعید محمد عبدالودود مرحوم خلف خان بهادر عبدالروف وحید مغفور ، از امرای کلکته بود ، در جوانی درگذشت . بسیار با هوش بود. اکثر اشعار فارسی او از بین رفته است ، آنچه در دست بود پدرش همراه با انتخاب دیوان خود منتشر کرده است . اگر اوحد بیشتر زنده می بود جای پدر فاضل خود می گرفت .

دیوان بهرام سقا

درویش بهرام از مردم بخارا است ، متعلق به ترکان جغتایی و مرید سلسلهٔ حاجی محمد خبوشانی. بیشتر زندگی خود را در مکه معظمه بسر برد (٩٤٥هـ) و بروزگار همایون پادشاه به هند آمد. وی به دربار اکبر پادشاه نیز راه یافته بود .

بنا بر دستور مرادان خود در خیابانهای آگره به مردم آب می‌داد و به همین علت کلمهٔ «سقه» یا «سقا» جزو نام او قرار گرفت. کسی در نسخهٔ دیوان او قطعهٔ تاریخ وفاتش برابر با سال ۹۷۰ھ یادداشت نموده است. می گویند وی به سیلون می رفت که در ۹۶۶ھ درگذشت. اما مقبره و گنبد با شکوه وی در بردوان زیارت گه مردم می باشد.

نسخهٔ دیوان بهرام در کتابخانهٔ بانکی پور در ۲۵۲ صفحه می‌باشد که محتوی است بر قصیده و غزل، مخمس، قطعات تاریخ، فرد، رباعی، ترجیع بند، مثنوی. در دیوان فارسی او اشعار عربی نیز دیده می شود. نسخهٔ دیگر در انجمن آسیائی بنگال موجود است.

آغاز: در آیینه روی تو دیدیم هویدا
سوی که نهان بود تقدس وتعالی

دیوان توفیق

از شاهزاده محمد بشیر الدین توفیق نبیرهٔ سلطان شهید تیپو سلطان نور الله (مرقده). جناب توفیق و خانوادهٔ او کلکته را بعنوان وطن خود گزیده بود. استاد وی عبدالرحیم تمنا بود.

دیوان جمیل

دیوان کوتاه فارسی است، به خط خوش نستعلیق. نام سراینده معلوم نیست اما از محتویات دیوان چنان بدست می آید که سراینده اش ایرانی است که به بنگاله آمده به دربار مرشد آباد بار یافته بود و تا ۱۱۶۷ھ می زیسته است.

● دیوان جودت

از مولوی جواد الجواد ابن مولوی محمد نسیم مرحوم . صفی آبادمعروف به پنڈوه در بخش هوگلی از قدیم‌جای شرفا می‌باشد چون در این محل مزار شاه صفی الدین شهید واقع است تاجا های دور شهرت دارد . نیای بزرگ جودت مرحوم همراه با حضرت شهید نور الله ضریحه (به این جا) آمده بود .

جودت در ۱۲۳۳ھ در پنڈوه متولد شد. زندگی خود را در درس و تدریس ، شعر گویی و سخن سنجی بسر برد . دیوان قطور از خود بیاد گار گذاشت . وی شاگرد ملا غلام منصور پنڈوای بود . با نساخ مرحوم در کلکته ملاقات نمود . معلوم است که نساخ در اظهار نظر بسیار محافظه کار بود بل که در حقیقت بخیل بود. اما دربارهٔ جودت نظرش ملاحظه فرمایید :

«ناظرین از شیرین سخن این طوطی بنگاله سرسری نگذرند که چک و چانه ای دارد و لب و لهجه ای» .

من نتوانستم از دیوان او استفاده کنم ، اما بعضی اشعار می نویسم :

طوطی از آینه می گردد شکر ریز سخن
روی چون آینه خوش گفتار می‌سازد مرا
تا توان بین‌دیگران را خواهد از خودید*
چشم مخمور بتان بیمار می سازد مرا
باغبان‌دولت آکنون می‌رسد جودت‌مگر*
از نهال سخت بر نور دار میسازد مرا*

---

* این مصراع‌ها مهمل است و خارج از وزن می باشد . ع . ن .

شب نمی‌بینم چون درآغوش ماه خویش‌را
می زنم بر خرمن مه برق آه خویش را

دیوان حامد

حاجی الله بخش مجموعه دار متخلص به حامد بن محمد مهدی مجموعه دار . از اعیان سهلت و شاگرد حکیم اشرف علی مست بود . شاعر خوش گفتار زبانهای فارسی و اردو بود و به همین دو زبان کتابهای زیاده به نثر نگاشته است . در ۱۲۷۷ھ درگذشت . این خانواده تا امروز در سلهت با حرمت و ثروت زندگی می کنند . وبارک الله فیهم .

باوجود تلاشهای زیاد از اخلاف این خانواده هیچکس آماده نشد حتی یک کلمه دربارهٔ بزرگان ذی علم و صاحب تصنیف خود بنویسد . خدا به جناب نساخ جزای نیکو دهد که تذکرهٔ او چندین کتاب و شعر را معرفی می کنند . بعضی اشعار از «تذکرة المعاصرین» نقل می شود :

فی النعت

کریم و سرور اولاد آدم
رحیم و رهنمای جمله عالم
وجودش اول وآخر ظهورش
گریزان ظلمت عالم زنورش
چون‌آمددرجهان آن‌خسرودین
ز هم بشکست بازار شیاطین
ز لوث‌کفر شد روی زمین‌پاک
نگون شد گردن اصنام برخاک

● دیوان خادم

از منشی محمدی بردوانی خادم آستانهٔ حضرت بهرام سقه واقع در بردوان . مرحوم منشی به راجه مهتاب چند بهادر مرحوم تعلیم فارسی می داد .

معلوم نیست که دیوانش چاپ شده است یا خیر ، اما نساخ از دیوانش استفاده کرده بود . [تذکره]

یک رباعی می نویسم :

زود آ زود آ که با تو کاری دارم
در راه تو چشم انتظاری دارم
این گوهر جان خود بدامان نیاز
عمریست که از پی نثاری دارم

● دیوان خلّاق

از مولوی تصدق حسین مدنی پوری مدرسهٔ محسنیه داکا ، نیاکان او اهل علم بودند . مولانا امین الله مرحوم نخستین مدرس درجهٔ اول مدرسهٔ عالیه کلکته از همین خانواده می باشد . مولانا عبیدی او را (به داکا) آورده بود . شائد از خویشاولندان او نیز بود . جناب مولوی بین مردم بسیار مقبول بود چون اخلاق خوش و طبع ظریف داشت . به شاگردان خود بسیار لطف می نمود .

در محله کلتا بازار زندگی می کرد . شائد در داکا وفات یافته است .

دیوان او چاپ نشده است . بعضی اشعار می نویسم :

هیچ جای نه نشان یافتم
غنچه ازبوی‌دهان توسخن واسی‌کرد
دید شائد طرف دشت جنون لیلی
شاخ آهو همه گل نرگس . . می‌کرد

دیوان ریحان

شاه ریحان الدین ریحان منشی‌ی دانشکدهٔ فورت ویلیام کلکته . بسال ۱۸۱۰م بفرمائش مستر المسڈن اشعار پرا کندهٔ خود را جمع آوری نموده است . در ابتدا قصایدی در مدح لرد ویسلی بیرنگتن و ایچ کولبروک که از امرای هکنی بودند ، آمده است . ۷٦ صفحه دارای قصاید و ۱۲ صفحه دارای ابیات و تقریباً ٤۰۰ صفحه دارای غزلیات است .

این دیوان تا کنون چاپ نشده است . آقای اسپرنگر در فهرست خود از این یاد کرده است .

آغاز قصاید :

دل که هست آینهٔ صنع الله المستعان
می‌شود دروی نمایان عکس اسرار نهان

آغاز غزلیات :

ای مست جام عشق تو خم شراب ها
بریانی شرارهٔ شوقت کباب ها

دیوان سلطان

از شاهزاده محمد اعظم الدین ابن سلطان شکر الله تیپو سلطان شهید . همه می دانند که سلطان شکر الله استعداد فوق العاده داشت.

برزبان عربی چنان تسلط داشت که اهل زبان نیز در حضور وی ساکت می ماندند . سلطان (یعنی محمد اعظم الدین) و برادرش توفیق را همین پدر فاضل تربیت کرده بود . سلطان شاعر نغز گفتار زبان فارسی بود . گاه گاهی به اردو نیز می سرود . منزل او در ثالی گنج، کلکته مرجع اهل کمال بود . مثنوی او «در عرض حال زبان فارسی» از «تذکره المعاصرین» می نویسم* که استعداد سلطان را بیان می کند . وی این مثنوی را در کلکته در مجلس علمی «مذاکرهٔ علمیه» خوانده بود . موضوع این مذاکره تاریخ ترویج زبان فارسی در هند بود ـ طرح مذاکرهٔ علمیه اسلامیه را نواب بهادر مولوی عبدالطیف سی ـ ای ـ آ ریخته بود و در جلسات آنجا بزرگانی مانند مرسید و مولانا کرامت علی جونپوری سخنرانی ایراد کردند .

این دیوان در ۱۲۹٤ ، باهتمام میراز مهدی علی در مٹیا برج کلکته چاپ شده است .

آغاز : نگار عاشقان کن یا رب این دیوان سلطان را
نگارمن کن بخون دیده اش سرلوح دیوان را

دیوان چاپی سلطان اینک اصلاً نایاب است . تنها مجموعهٔ اشعار فارسی است .

آغاز : تاسری بود مرا درد سری بود مرا
در تب و تاب بدم تا جگری بود مرا
مگذر از لطف و فراموش مکن سلطان را
یاد کن بر سر کویت گذری بود مرا

* اما نگارنده این مثنوی را ننوشته است . ع . ن .

● دیوان شایق

دیوان اشعار اردو است که در پایان اشعار فارسی نیز آمده است . نسخهٔ خطی آن مشتمل بر حدود ۱۵۰ صفحه، در ایام کودکی دیده بودم . البته اجزای قسمت آخر دیوان که دارای وا سوخت می باشد ، نزد من موجود است . نسخهٔ دیگر را که پیش نواب زاده افضل می باشد ، آقای بیدار — نوهٔ دختری مشتاق مرحوم که این یکی برادر شایق است — نگاشته است . اما این چه علاقهٔ علمی است که نواب زادهٔ مذکور اجازه رؤیت نسخه نمی دهد و مشخصات نسخه را نیز پیش کسی دیگر بیان نمی کنند .

خواجه مفیض الدین متخلص به شایق معروف به خواجه حیدر جان پسر خواجه خلیل الله کشمیری از شرفای دا کا بود . شاعری بود پسندیده و نغز گفتار . در زمانی که درمیان آقا احمد علی احمد مرحوم و غالب مغفور مجادلهٔ علمی برپا شده بود و همه بنگال علیه میرزا غالب آشفته بود ، تنها شایق و میر غلام مصطفی مرحوم از میرزا طرفداری کردند . اگرچه ثابت نیست که شایق بوسیلهٔ قلم در این مجادله شرکت کرده باشد .

شایق با میرزا غالب مکاتبه داشت واشعار خود را برای تصحیح پیش او می فرستاد . نزد من بعضی نامه های میرزا غالب موجوداست که به شایق نوشته بود .

نساخ می نویسد : «به هر دو زبان فارسی و ریخته شعر بامزه می گوید» . [تذکره]

شایق در ۱۲۹۶ ه درگذشت . اینک کسی ازو یاد نمی کند .

نمونهٔ شعر فارسی :

همین بس بود خون بها بعد قتلم
بفرما که از کشتگان من است این

● دیوان عاشق

از مولوی سید عبدالودود ابن مولوی سید غلام محی الدین نقوی ساجد ، متخلص به عاشق . وی در مدرسهٔ عالیه کلکته تدریس می کرد و در چوکریه بخش بردوان اقامت داشت . عاشق در محضر مولانا امین الله صدر مدرس ، مولوی سراج الدین خان ، قاضی غلام سبحان تحصیل کمال کرد . پیش از ۱۲۲۲ه در ادارهٔ دولتی استخدام شد و در همان سال مأموریت یافت و به مدراس رفت و در آنجا به سمت «مفتی» گماشته شد . پس از آن قضاوت ترجنا پلی را بعهده گرفت و تا یازده سال این کار را انجام داد . سپس در دادگاه عالی مدراس «مفتی» شد و تا مدت ۲۵ سال با کمال خوشنامی و آبرو کار افتا را انجام داد . به تاریخ ۱۲ ذیحجه ۱۲٦٥ه و در مدراس در گذشت و در کنار بزرگراه میلا پور نزد مقبرهٔ دلیر جنگ مدفون گشت .

وی بسیار با هوش و لایق بود . علاوه بر دیوان فارسی ، حاشیه و تعلیق بر چندین کتاب نگاشته است . متأسفانه باوجود جستجو اثری از وی بدستم نیامد .

دیوانش را از «تذکرهٔ گلزار اعظم» سراغ گرفتم و از همانجا یک بیت را بعنوان تبرک نقل می کنم :

بر خاک چو نقش پافتادم
از من نرسد غبار کس را

● دیوان فاضل

از منشی محمد فاضل مرحوم - وی‌بروش قدیم آموزش وپرورش یافته بود و آخرین نمونهٔ آن فرهنگ بود. وی صادقانه به زبان فارسی عشق می ورزید. اصلاً از فرید پور بود اما در بریسال اقامت گزید. در ادارهٔ پلیس به سمت معاون باز رس (Sub Inspector) کار را شروع کرد. در همان موقع اکثراً به داکا می آمد. تا آخر زندگی در همین جا (بریسال) ماند. به مردم فارسی ی بازاری یاد می داد. اکثر مردم حوالی ی بریسال شاگرد وی اند. او بیشتر فارسی و کمتر به اردو می سرود. سر تاپا با اخلاق و ظرافت بود. در بیان لطائف و ظرائف و نوادر تاریخی مالک الرقاب بود. وی آخرین فرد بنگال بود که لطائف را با سلیقه و اخلاق می گفت.

وی در چه سالی در گذشته است؟ کسی نمی داند. البته در بریسال فوت کرده است. پسری داشت که در بریسال قاضی بود. این پسر نیز چند سال پیش وفات یافته است.

دیوان چاپی او در ۶۳ صفحه کلاً مشتمل بر غزلیات فارسی است. فقط در دو صفحه یک مثنوی اردو آمده است.

آغاز: ساقی بده گلرنگ می این تشنه لب نا کام را
مطرب بر آر، آواز نی از دل ببر آرام را

● دیوان کنور

از راجه اپورب کشن دیب متخلص به کنور. تا ۱۸۵۳م زنده بود. وی بیانگذار خانوادهٔ . . . صوبه* بازار کلکته بود.

---

* شوبها نیز می خواند. ع. ن.

در آغاز دیوان سه قصیده در مدح امجد علی شاه دارد سپس غزلیات در ۱۹۰ صفحه و رباعیات و مفردات در ۱۵ صفحه.

آغاز: رحیق العشق هب لی ایها الساقی بعجلتها

دکتر اسپرنگر متضمن کتب فارسی از این دیوان یاد کرده است. البته وی دیوان اردو نیز دارد که چاپ شده است اما قطعاً نایاب است. من در ایام کودکی دیوان اردو را دیده بودم. در قطع بزرگ چاپ حروفی خورده بود و بسیار ضخیم بود.

کنور شاگرد حافظ اکرام ضیغم بود...

● دیوان هجری

وی خارجی بود [کونبان] اما در بنگال اقامت گزیده بود و همه زندگی اظهار آرزوی برگشتن به وطن می کرد.

از قطعات تاریخی که در دیوانش آمده، بر می آید که وی تا سال ۱۱۸۰ه می زیسته است.

در ابتدای دیوان قصیده ای در منقبت حضرت امیر علیه‌السلام دارد. در این قصیده هجری هنر خود را نشان داده است. یعنی باجمع کردن حرف اول هر مصراع قطعه ای در وصف نواب محمد رضاخان بر می آید. سراینده بعضی الفاظ قصیده را با مرکب قرمز مشخص کرده است که با جمع کردن الفاظ مذکور غزلی تهیه می شود. سپس با جمع کردن بعضی ارکان این غزل، رباعی آماده می شود و از بعضی فقرات رباعی که شاعر مشخص نموده است، مصراع های مفرد تهیه می گردد.

خلاصه این قصیده اعجاز شعر گویی است .

۲۲۶ صفحه ، خطی، (دکتر) اسپرنگر از این دیوان یاد کرده است . من ندیده ام .

آغاز : منبع و سرچشمهٔ احسان علی ست
حیدر وصفدر جهان را جان علی ست

● راه جنت

از مولوی عبدالصمد متوطن کلکته . رسالهٔ قطوری است . «جامع جمیع احکام ایمان و شرع از انواع طهارت و نماز شبانه روزی و تهدیدات و تنبیهات خداوند تعالی شانه بر موالات دوستی و ارتباط بانصاری و یهودو دیگر کفار، باپند و نصحیت».

۱۳۱ صفحه ، مطبع طبی کلکته ، ۱۲۵۶هـ ، باهتمام مؤلف.

آغاز : الحمد لله الملک العلام الذی هدانا الی دین الاسلام والصلوة والسلامه علی حبیبه خاتم الانبیاء سید الاولیاء وعلی آله واصحابه الکرام .

● رساله رد المعقول

از مولوی عبدالقادر بن مولوی ابو النصر محمد ادریس بن مولوی ابو سعید محمد محمود ، از اعیان وزمینداران سلهٹ، مصاحب مولوی محمد ، ناظم بنگاله بود و در مرشد آباد زندگی می کرد . پدرش (یعنی پدر مولوی محمد) مولوی محمد کلیم ، خلیفهٔ حضرت مرزا مظهر جان جانان بود. با اینکه مولوی عبدالقادر بسیار زمین‌ها داشت اما هیچ وقت شغل درس و تدریس را متوقف نکرده بود .

این رساله در رد وهابیه است ومن ندیده ام. به همین علت نمیتوانم به تفصیل پردازم .

● رسالة النکاح والطلاق حالا یقع فی حالة الغضب دیباح عند عدم موافقة الاخلاق

از مولوی منیر الله صدیقی مرحوم ، ساکن کالی پور ضلع چاٹگام متوفی ۱۹۲٤م ، در سن ۷۸ سالگی .

۲۰ صفحه ، چاپ نشده ، نسخهٔ خطی پیش مولوی مختار احمد صدیقی پسر مؤلف ، معاون بازرس مدارس (Sub Inspector of Schools) موجود است . این یکی به سرودن شعر های عجیب و غریب مهارت دارد .

آغاز : الحمد لله رب العالمین ... اما بعد چون علمای زمان در احکام طلاق خاصه در باب طلاق غضبان اختلاف گزیده یکی مر دیگری را بفسق و فجور منسوب ساخته ، نوبت بنزاع و فساد رسانیده اند . بنا بر این ...

● رقعات مؤمن

دربارهٔ حکیم مؤمن خان دهلوی متوفی (۱۲٦۸ھ) کسی نمی-دانست که وی همان گونه که مثل معاصر خود میرزا غالب ، شاعر بلند پایهٔ زبان اردو و فارسی است ، در نثر نویسی نیز مانند مرزاغالب آثاری بیادگار گذاشته است .

حکیم احسن الله ، وزیر و طبیب دربار آخرین تاجدار مغول-دانشمند بزرگ عصر خود بود ، و رقعات فارسی مؤمن خان را جمع کرده

است . در همان زمان شاگردان میرزا غالب در صدد جمع و تدوین رقعات و مکاتیب میرزا به صورت کتاب بودند . حکیم مذکور که سرپرست و دوست هم صنف مؤمن بوده ، مکتوبات مؤمن را گردآورده است. رقعات مؤمن تاریخ واوضاع اجتماعی عصر خود نشان می دهد .

تا آنجا که من اطلاق دارم نسخهٔ دیگر رقعات مؤمن در دنیا موجود نیست و جا دارد که هر چه زود تر رقعات مؤمن به مردم معرفی شود .

رموز الاخلاق

از خان بهادر مولوی حاجی عبدالکریم الائچی پوری جهانگیر نگری . در بیان مکارم اخلاق .

٨٦ صفحه ، چاپ مطبع رحمانی کلکته ، ١٣٠٦ھ .

آغاز: الحمد لله رب العالمین والصلوة علی رسوله افضل المرسلین و خاتم النبیین وآله واصحابه الطیبین الطاهرین اجمعین.

روایح المصطفی من ازهار المرتضی

تألیف مولوی سید صدر الدین ثانی بن سید کریم الدین احمد العلوی رئیس و زمیندار قصبه بحار* ضلع بردوان است. در احوال حضرات اهل بیت و ائمه اثنا عشر در ٤٣٠ صفحه . نگارنده نبیرهٔ مولوی صدر الدین بنیانگذار مدرسه بحار* استکه در زیرکی وتشویق علمی خود بسیار شهرت داشت . مولانا ابو العیاش بحر العلوم محمد

* بحار را بوهار نیز می نویسد (تذکرهٔ علمای هند : ٢٠٤) . ع . ن .

عبدالعلی لکهنوی به همین مدرسهٔ بحار تشریف برده بود و مدتی در آنجا درس داده است .

نگارنده در آخر کتاب شرح حال بزرگان خود نوشته است وضمناً مدرسهٔ بحار را کاملاً معرفی نموده است .

روایح المصطفی کتاب بزرگی است . فارسی آن بسیار قوی است اما اکثر روایات ضعیف و بدون سند دارد . همه کتاب دارای غث و سمن می باشد . بدین علت درمیان علما رایج نشده است .

چاپ مطبع احمدی، کانپور : ۱۳۰۷ھ .

آغاز : الحمد لله علی السراء والضراء علی علی اعطاء النعماء.

● ریاض السلاطین

از مولوی غلام حسین متخاص به سلیم متوفی ۱۲۳۳ھ . وی بسال ۱۲۰۰ھ بدان پرداخته است و در مدت دو سال به پایان رسانیده است . سلیم مرحوم از مردم زید پور بود . ادیب زبردست بود و شعر نیز می گفت. قبر او در «مالدے» واقع است .

ریاض السلاطین تاریخ کامل بنگال است تا روزگار حکومت انگلیسیان .

مخدوم ما خان بهادر مولوی عبدالسلام ام. آ. که تنها نمونهٔ باز ماندهٔ فرهنگ و تربیت قدیم بنگال می باشد ، ریاض السلاطین را به انگلیسی ترجمه کرده است . متن فارسی ریاض السلاطین قبلاً از طرف انجمن آسیائی کلکته در ۱۸۹۱م منتشر شده است .

آغاز : جهان جهان حمد سزاوار بارگاه جهان آفرینی است .

● ریاض القلوب

از مولوی محمد عاقل . استاد دکتر اسپرنگر و ساکن بنگال بود . این کتاب بزبان فارسی است و بیش از این دربارهٔ آن اطلاعی در دست نیست . خطی .

● ریحانة (الانشاء ؟)

از مولوی لطف الرحمن مرشد آبادی . در هندوستان تحصیلات نموده بود .

در فن انشا است . از مطالعهٔ « گلزار خلیل» بدست می آید که مؤلف در این کتاب ایراد های بر شاه عبد (. . .) گرفته است ، شائد تحت نفوذ شدید آب و هوای مرشد آباد بود .

● سفینهٔ منتخب

جناب نساخ مرحوم دیوان میرزا وصال شیرازی را گزیده و منتشر کرده است و حسن انتخاب خود را به اثبات رسانیده است .

۳۰ صفحه ، مطبع نامی ، لکهنو ، ۱۲۹۷هـ .

آغاز : یگانه خداوند باندازه نیروی که بزبان(...) کرامت فرمودهٔ تست.

● سفینهٔ نوح

نگارش مولوی محمد نوح شاکر معروف به ابو علی صابر مرحوم . اصلاً از بخش میمن سنگهه بود اما در «رنگ پور» سکنی گرفت . استعداد فارسی (. . .) بود . در پایان عمر مغز او از کار

افتاد و این کتاب را در همان روزگار نگاشته است . انگلیسی نیز می دانست و به اردو هم می نگاشت . زبان بنگالی نیز می فهمید .

چندین سال پیش در رنگ پور درگذشته است .

این رساله بزبان فارسی است . بلکه باید گفت که التماسی ست پیش دولت به صورت کتاب، که در آن مؤلف خواسته‌ها وپیشنهادهای عجیب و غریب دارد .

۷۰ صفحه ، مطبع حضرت اسلام ، کلکته .

آغاز : هزلها جد است پیش عاقلان
هر جدی هزل است پیش هازلان

● سلوک سالکان

از مولوی حبیب النبی خان صولت بن حافظ عبدالنبی خان ابن حاجی غلام محمود خان ابن محمد منور خان ساکن کلکته . صولت سرایندهٔ خوب زبانهای فارسی و اردو بود . به انگلیس‌ها اردو و فارسی یاد می داد . در شعر اردو شاگرد شمس مرحوم بود . در ۱۹۱۴م وارد داکا شد . من چندین بار به خدمت ایشان رسیده ام . وی عربی نیز می دانست . بین مردم کم رفت و آمد داشت .

در این کتاب تضمین‌های فارسی بر نخستین غزل دیوان حافظ جمع شده است . این تضمین ها سرودهٔ صولت ، مرزا کوکب ، عبدالحکیم عاصم و حافظ عبدالحمید حمید می باشد . در پایان بعضی غزلیات صولت بزبان اردو است .

۵۰ صفحه ، اندازهٔ کوچک ، چاپخانهٔ ستارهٔ هند ، کلکته ، ۱۱۳۴ هـ .

آغاز : نحمد لله العلی العظیم و نسلم علی محمد رحمة للعالمین و خاتم النبین و علی جمیع عباد الله المخلصین والتوابین .

● سوالات نعیم الدین محمد

از مولوی نعیم الدین محمد ، از مردم پیرول پرگنه حویلی‌بخش داکا جلال پور که امروز فرید پور خوالده می شود . در ۱۲۲۹ه گرد آمده است . نگارنده از طرف دولت در مرزا پور آتر پردیش مأموریت داشت ، از آنجا به دهلی رفت و با مولانا شاه عبدالعزیز رحمة الله علیه بیعت کرد . وی از مدتها در خاطر خود سوالهای داشت که پاسخ آنها را از حضرت شاه عبدالعزیز دریافت نمود و این رساله را بروش پرسش و پاسخ گرد آورده است .

نسخه های خطی و چاپی این رساله نزد اکثر مردم موجود است اما کم کم دارد کمیاب می شود .

۳۰ صفحه ، مطبع نبوی ، کلکته ، ۲ جمادی الاول ۱۲۳۷ه .

آغاز : بعد حمد رب العالمین و نعت سید المرسلین صلوة الله علیه و آله الطیبین واصحابه التابعین واضح .

● سوانح اکبری

از امیر حیدر بلگرامی اقضی القضات بنگاله . شرح حال نگارنده در جای دیگر یاد خواهد شد . آثار دیگری از همین مؤلف در دست است مانند: تحقیقات الاصطلاحات در سال ۱۱۸۹ه . منتخب الصرف و منتخب النحو کتابهای ابتدایی در دستور زبان عربی است .

سوانح اکبری کتاب تاریخ است از وقائع ولادت اکبر پادشاه

تاچهل ودومین سال جلوس او = ۹۸۷ ه. نگارنده در دیباچه نوشته است که وی از اکبر نامه، (منتخب التواریخ) بدایونی، طبقات اکبری تاریخ فرشته، اکبر نامه (!) و مآثر الامراء وغیره استفاده نموده است و از (آثار) منشی ابوالفضل و فیضی نیز اطلاعات مفید گرفته است.

این کتاب به وزیر الملک مظفر الدوله بهادر شرکت جنگ ویلیام کرک پاتریک* معنون شده است. آقای ویلیام پاتریک شرق شناس با استعداد و مترجم لرد کرزن** بود. روزنامچهٔ تیپو سلطان را به زبان انگلیسی ترجمه کرده است. او در ۱۸۰۱م، هندوستان را ترک گفت و در ۱۸۱۲م در فرنگ درگذشت.

نسخهٔ خطی‌ی جلد اول این کتاب مورخ ۲۱ مارس ۱۸۵۴م در کتابخانهٔ بانکی پور موجود است، ۲۰۴ ص.

آغاز: خداوند شاها.

سهیل یمن

نام دیگر «تاریخ جلالی» است.

قبر حضرت شاه جلال در سلهت واقع است و مردم برای زیارت از جاهای دور به آنجا می روند. مردم بوسیلهٔ «سهیل یمن» دانستند که نام وی شاه جلال مجرد یمنی می باشد، اما از تحقیقات بدست آمده است که شاه جلال تبریزی که شرح حال او در تذکره های صوفیا آمده است و ابن بطوطه وی را در کامروپ دیده بود، همین شاه جلال است. کامروپ نام قدیم «اسام» می باشد.

---

* William Kirkpatrick (1754-1812)

** Lord Curzon

در «مالده» خانقاهی است بنام «چلۀ شاه جلال» ، که پادشاهان اسلام زمین ها برای آن وقف کرده اند و امروز نیز در اینجا اوقاف بطور نیمه دولتی کار می کنند .

حضرت جلال تبریزی شیخ نام آور بود و همسفر حضرت خواجه بزرگ اجمیری رحمة الله علیه . وی در ۶۴۲ھ در بنگاله درگذشت . [یاد آوری می شود که سلهت همیشه جزو بنگال بوده است] . اما در «سهیل یمن» تاریخ وفات شاه جلال ۵۵۱ھ آمده است و سلسلۀ خلافت او بدین گونه بیان شده است :

«شاه جلال ابن شیخ الشیوخ محمد ابراهیم از دای خودسید احمد کبیر سهروردی ، او از شیخ بهاء الدین ، او از شیخ شهاب الدین ، او از شیخ ابو النجیب ضیاء الدین نعمت یافته است» .

از همه تذکره های مشایخ پیدا است که سید جلال بخاری در ۷۹۵ھ درگذشته اوست . مراد او شیخ ابوالفتح رکن الدین در ۷۳۴ھ و مراد او شیخ ابو الفضل صدر الدین در ۶۸۲ھ و مراد او شیخ بهاء الدین در ۶۶۶ھ و مراد او شیخ شهاب الدین سهروردی در ۶۶۳ھ و ابو السلاسل حضرت ابو النجیب ضیاء الدین در ۵۶۳ھ وفات یافته است . با کوچک ترین تأمل معلوم می شود که در «سهیل یمن» شجره نامۀ مذکور جعل شده و «تبریزی» را «یمنی» ساخته اند [والله اعلم] .

نگارندۀ «سهیل یمن» مولوی نصیر الدین حیدر سامی یکی از انشا نویسان و دانشمندان بزرگ داکا است . وی از نجبای این شهر بود ، در کلکته درس خواند ، شاگرد نام آور مولانا وجیه مردم بود .

بیشتر زندگی را در سلهت بسر برد ، در آخر ، ایامی چند در بخش باقر گنج نیز بوده است و پس از چند روز در ۱۲۸۲ھ وفات یافته و در گورستان مسجد لنگر خانه که مقابل خانه او واقع بود ، مدفون گشته است .

سامی به عربی و فارسی شعر می گفت ، شاگرد حافظ اکرام(الله) ضیغم بود ، اما من شعر اردوی او را ندیده ام . بزرگان می گویند که وی بسیار زیرک ، خوش تقریر و خوش لباس بود و ریش داشت. ازو «پشه نامه» بیادگار مانده است که تحریر مختصری است و نساخ در «تذکرة المعاصرین» نقل کرده است . سامی نیز مثل سایر بزرگان خوش فکر بنگال ، قصیده ای در قافیهٔ زیر گفته است . بیتی چند از آن قصیده بدستم رسیده است که بعنوان تبرک یادداشت می کنم. این قصیده در وصف مولانا وجیه مرحوم و شهر کلکته می باشد :

خوشا دلستان هندو نهادش (!)
مکحل عیون مقوس حواجب
خوشا گلرخان فرنگی نژادش
صباح حسان ملاح کواکب
بران شهر کلکته ای من فدات
سنین تفوت عداد المحاسب
ولکننی لست اصبو الیک
لتلک الشموس و تلک الحبائب
احسن الیک لوجه وجیه
و للناس فیها احبوا مذاهب

و حبه فقیه نبیه لذیه
کریم السجایا رفیع المناصب
حمید مجید سعید سعید
علی المدارج سنی المراتب
ففی کل خیر و علم و فضل
هو . . . * نال سواه مضارب
رضا گر نمیرد ز اشکم چه سازد
که افسر . . . * ازین فکر صائب

[رضا تخلص مولوی رضا حسن خان سرایندهٔ «انموذج الکمال» است و افسر تخلص مرزا حکیم عبدالرزاق اصفهانی نزیل کلکته است].

سهیل یمن دو بار به چاپ رسیده است ، بازهم نایاب است ، چاپ دوم در مطبع غوثیه کلکته در ۱۹۱۱م ، ۵۲ ص.

● شجرة الاضافت

از مولوی سید واحد علی خوندکار مرحوم ، ساکن محله نواب پوره داکا ، نیاکان خوندکار مرحوم در سنار گاؤن اقامت داشتند ، پدر وی میر ولی خوندکار به محله مذکور رفته ، سکنی گرفت .

رسالهٔ کوتاهی است در بیان اضافت در زبان فارسی . مؤلف این رساله را بفرمائش استاد خود منشی مولوی جگن ناتهه داس پیشکار فوجداری شهر داکا نگاشته است . وی در ستایش استاد خود القاب بلند نوشته است : استاذی ، مخدومی ، ملازی ، مکرمی ، متصنع

* . . . کلمات ناخواناه ع . ن .

صنائع لفظی ، مبتدع بدائع معنوی ، محقق حقائق فصاحت ، مدقق دقائق بلاغت ، مخزن مخازن علوم ، معدن معادن فهوم ، خزینهٔ خزائن فضائل ، دفینهٔ دفائن جلائل ، افضل فضلاء الزمان ، اکمل کملاء الدوران ، عمدة العلماء الدهر ، زبدة الفصحا العصر ، اعزاخص الناس المنشی المولوی جگناتھ داس .

منشی جگن ناتھ و گوکل منشی درمیان هندوان داکا از فارسی‌دانان خوب معروف بودند اما امروز در بازماندگان آنان نه تنها کسی فارسی نمی داند بلکه نزد آنان پاره ای از نوشتهٔ فارسی نیز نمانده است .

٦ صفحه ، همراه با «بحر العبارت» بچاپ رسیده است ، مطبع گلزار داکا .

آغاز : بعد عبارت آرائی تحمید کردگار وحید و فقرات پیرائی تمجید پروردگار مجید .

● شجرهٔ طریقهٔ علیه

از جناب صوفی تجمل حسین صدیقی .

٤ صفحه ، مطبع انوار محمدی ، کلکته .

آغاز : الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام علی رسوله محمد.

● شرح دیوان علی

از شمس العلماء مولوی ولایت حسین مرحوم ، مدرس پیشین مدرسه سرکاری کلکته . مولانا این شرح را بسال ۱۳۰۷ھ تألیف فرموده بود .

من به پسرش مولوی دکتر شمس العلماء خان بهادر هدایت حسین رئیس پیشین مدرسهٔ عالیه کلکته چندین نامه نوشتم که شرح احوال و آثار پدر نام آور خود را برای من بنویسد ، آما جای بسی افسوس است که این بازماندگان نمی خواهند از پیشینیان یاد کنند .

نیمهٔ اول ، ۴۴۰ ص ، مطبع حبیبی ، کلکته .

● محبی شرح دیوان متنبی

شرح معروف دیوان متنبی است به زبان فارسی ، از مولوی محمد ابراهیم مرحوم مدرس مدرسهٔ عالیه کلکته . جناب مولوی از ناحیهٔ بهار بودند . اما زندگانی را در کلکته بسر بردند ، تحصیلات علوم را نیز در محضر استادان کلکته انجام دادند . این شرح را باشارت مولانا احمد کبیر ناظر مدرسه عالیه نگاشته است . در زمانی شرح حاضر بسیار مقبول بود و بنظرم نخستین گزارش فارسی از منظومات عربی است که در هندوستان نوشته شده است .

۶۶۳ صفحه ، اندازهٔ بزرگ ، مطبع تعلیمی ، کلکته ، ۱۲۶۱ھ .

آغاز : پیش مصرعه بسم الله را لوح قلم از کجا مصرع ثانی انگاشتی که مطلع افروز دیوان لاثانی وحدت خورشید وجود یکتائی اوست .

● شرح سبعهٔ معلقه

از مولوی رشید النبی وحشت رام پوری نزیل کلکته و مدرس مدرسهٔ عالیه کلکته . شرح بسیار مفیدی است که در ۱۲۶۴ھ تألیف شده است ، در آن زمان نیز استادان و مدرسان کتابها تألیف می کردند اما هیچ وقت قصد تجارت نداشتند .

۲۸۰ صفحه، نسخه‌ای که من دارم چون صفحهٔ عنوانش از بین رفته است، نام چاپخانه معلوم نشد.

آغاز : انواع ستایش و اقسام نیایش ذاتی را سزد که چمن فضل و کمال را.

● شرح قصائد عرفی

از احمد بن عبدالرحیم صفی پوری. شرح حال مؤلف را در جای دیگر نوشته ام.

۱۵۵ صفحه، چاپ کلکته در ۱۲۵٤ ه، نسخهٔ خطی در کتابخانهٔ بانکی پور.

آغاز : ای متاع درد در بازار جان انداخته.

● شرح گلستان

از مولوی ریاض علی بن سید قنبر علی ابن سید محمد اشرف متوطن بخش سلهت. بر عکس اصول عمومی کتاب نویسی، شارح [بجای دیباچه] در خاتمه، پس از حمد و نعت بیان نموده است که وی از شروح عربی گلستان و فرهنگنامه ها و سایر کتب مهم در کتابخانهٔ مدرسه عالیه استفاده نموده و پس از زحمت شبانه روز در مدت هفت ماه این شرح را تکمیل کرده است. شارح متن گلستان تصحیح شدهٔ مولوی الله دادمرحوم را ملحوظ داشته واین شرح‌را در کلکته نگاشته است.

۲٦٤ صفحه، اندازهٔ بزرگ، نسخه ای که من دارم در مطبع محمدی کلکته، بتصحیح حافظ ضیغم مرحوم در سال ۱۲٦۸ ه چاپ

شده است . اما از خاتمه الطبع معلوم می شود که چاپ اول به همت خود شارح بوده است و نسخهٔ حاضر چاپ پنجم می باشد .

خاتمه : ستایش و نیایش مبدعی را که گلستان جهان را با چندین صور و فنون از گلهای متنوعه خوبان دل جوی .

شرح المعلقات الاربعه

از مولوی ابو الفضل محمد اسحاق اسلام آبادی [چاتگام] . جناب مولوی از مدرسه کلکته مدرک گرفته است ، پدرش مولانا غلام الرحمن نظام پوری اسلام آبادی نیز از دانشمندان معروف می باشد .

شرح فارسی چهار قصیدهٔ اول سبعه معلقه است که برای برآوردن خواست عربی خوانان بنگاله نوشته شده است . شمس العلماء مولانا میر محمد در آن تجدید نظر فرموده است . این شرح را دانش آموزان دوست دارند چون کار شان آسان شده است .

۱۷۲ صفحه ، مطبع مجیدی ، کانپور .

آغاز : الوف ستایش و صفوف نیایش مر (احدی) را سزد که گلستان فضل و کمال را (. . .) فصاحت و بلاغت پیراسته و چمنستان معانی و بیان را بر شرح قطرات (کذا) نکات ادبیه آراسته .

● شکرستان

از ملک الشعراء میر قمر الدین منت ، در پاسخ گلستان سعدی نگاشته است . منت از مردم اصیل دهلی و شاگرد شمس الدین بود . پس از شورش دهلی به لکهنو رفت و از آنجا همراه با ممتاز الدوله

جانسن(۱) به کلکته رفت ، بتوصیهٔ گورنر جنرال . . . الدوله لرد هستگن(۲) از سمت نظامت به خطاب «ملک الشعراء» نایل آمد . می‌گویند در کلکته وفات یافته است .

● شگرف بیان

از عبدالرحیم دهریه . سرگذشت مؤلف است . همه مطالب را رک و راست نوشته است . حتی نسب و تحصیلات خود را نیز پنهان نکرده است . از این کتاب بدست می آید که نگارنده همراه با آقای الفنستن(۳) و آقای فریزر(٤) به افغانستان هم رفته بود .

تا آنجا که من اطلاع دارم این کتاب تا کنون چاپ نشده است. و نسخهٔ خطی بخامهٔ مؤلف در مدرسهٔ عالیه بشماره No. CI XXV موجود است .

آغاز : بنال ای بلبل شوریدهٔ دی
جگر تفتیده و غم دیدهٔ دی

● صبح صادق

سرگذشت قاضی محمد صادق خان اختر است بقلم خود او . زبان و سبک آن بسیار عالی است .

در لکهنو بچاپ رسیده بود اما اکنون قطعاً نایاب است و بدین علت نتوانستم مطلبی از آن یاد داشت کنم .

---

۱ - Johnson.

۲ - Warren Hastings (1732-1859).

۳ - Mount Stuart Elphinston (1779-1859).

٤ - William Fraser (1984-1935).

● **صحت اللغات**

از مولوی سید واحد علی خولدکار مرحوم ساکن محله نواب پوره ، داکا . رساله کوتاهی است در تصحیح الفاظ که بگونهٔ نادرست زبان زد تودهٔ مردم شده است .

۳۸ صفحه ، مطبع گلزار داکا ، ۱۲۸۷ه .

آغاز : حمد بیحد قادری را شاید که شگوفهای الفاظ گونا گون بوستان زبان و از گلهای بوقلمون گلستان بیان .

● **صحیفة الاعمال**

از مولوی عبدالعلی اسلام آبادی ابن صفت علی ، در ۱۲۶۲ه در وطن خود (اسلام آباد) متولد شد . پس از تحصیل صرف و نحو به کلکته رفت و در مدرسهٔ عالیه ثبت نام کرد و همیشه شاگرد اول می شد و جایزه می گرفت . در دوران تحصیلات ، در زبان انگلیسی نیز مهارت بدست آورده بود. پس از اتمام دوره در همان مدرسه استاد فارسی گماشته شد . سپس در مدرسه هوگلی استاد عربی شد .

چون کتاب را ندیده ام نمی توانم مطلبی دربارهٔ آن بنویسم .

● **صرف فارسی**

از پندت داتا رام برهمن . وی از پندتان کشمیری الاصل دهلی بود اما بعلت کار و بار ، در کلکته اقامت گزیده بود . به فارسی خوب شعر می سرود . نوهٔ وی قاضی شنبو ناته نخستین قاضی ی محلی ی داد گاه عالی بنگال بود . این خانواده تا کنون در کلکته موجود است اما خالصاً بنگالی شده است .

فهرست ابواب بدین گونه است :

مقدمه در کیفیت زبان فارسی .

فصل اول در بیان حروف تهجی .

فصل دوم در تبدیل حروف و امتیاز دال مهمله از معجمه .

فصل سوم در تصریف .

فصل چهارم در تبدیل حروف ، قبل علامت مصدر و مضارع .

فصل پنجم در حرکات .

فصل ششم در معانی حروف و فوائد آن .

فصل هفتم در حروف زوائد و حروف و کلماتی که افاده معنی ...
*معانی دهد .

خاتمه مشتمل بر فوائد چند و تبصره در بیان مصطلحات نحوی که معرفت آن ضروری است .

تاریخ تألیف را خودش گفته است :

سال تألیفش چو «یک تاریخ» بود = ۱۲۰۴ ه .

در «یکی تاریخ» طبع آن نمود = ۱۲۵۱ ه .

کنور لچهمی نراین نسیم دهلوی قطعهٔ تاریخ سروده است :

ای ز حکمت های تو می رقصد افلاطون نجم
وی ز دانش های تو نامست در ایام ها
ای ز خلق مشک بویت عالمی را تر دماغ
وی بدور ساقی مهرت بگردش جام ها

---

* ناخوانا ع . ن .

خوب کردی برهمن تالیف صرف فارسی
یادگار روزگارت ماند صبح و شام ها
چون نسیم دهلوی می خواست سال طبع آن
هاتف غیبش چه خوش در داد این الهام ها
بیست و پنجم ز ذیقعد و دوشنبه روز نیک
«داد صرف فارسی را برهمن انجام ها»

۱۳۲۹ھ (؟)

آغاز : خرد انسان ناقص افعال را چه توان که حمد فاعل کون و مکان تواند نگاشت و ناطقه این خاکی بنیان را چه یارا که گوهر نعمت حضرت رسالت پناه که معنی لفظ هدایت و ایمان است به سلک عبارات صحیح تواند کشید .

حرف اول ز جمله موجودات
نقش آخر ز صانع حرکات

۱۴۴ صفحه ، مطبع گلدستهٔ نشاط ، ۱۲۵۱ھ .

● ضرب المثالب علی وجوه اخوان

از مولوی سعید صدر الدین، در اباحت غنا در تاریخ ۱۱ ذیحجه ۱۳۰۷ھ نوشته است .

چاپی ، مطبع اردو گائیڈ ، کلکته .

● ضوابط فارسی

از مولوی عبدالحق مرحوم ، استاد فارسی در مدرسهٔ عالیه کلکته .

قسمت اول «عقود فارسی» است . رساله ایست برای آموزش زبان پارسی که در مدارس بنگال بسیار مقبول بود اما از وقتی که تداول فارسی کم شده است، این رساله نیز قبولیت را از دست داده است.

٥٦ صفحه ، مطبع وحیدی ، کلکته .

آغاز : با حروف تهجی شروع می شود .

● ضوابط فارسی

بروش «عقود فارسی» مولوی عبدالحق مرحوم مدرس مدرسهٔ (عالیه) کلکته تالیف نموده است . در دو قسمت بوده است ، قسمت اول بسال ۱۹۱۲م در مطبع ریاض اسلام کلکته بچاپ رسیده است .

آغاز : یه رساله ضبوابط فارسی مشتمل ہے اوپر دو تعلیموں کے.

● طبقهٔ محسنیه

در شرح حال محسن بنگال حاجی محمد محسن مرحوم و اطلاعات تاریخی دربارهٔ حسینیه هوگلی. در زمانی که نواب زاده سید اشرف الدین احمد اشرف الدوله خان بهادر سی۔ آئی۔ ای۔ تولیت حسینیه بعهده داشت ، با کمک اسناد و مدارک دولتی و دفترچه های حسینیه این رساله را بسال ۱۸۸۹م در ٦٤ صفحه تحریر فرموده و در مطبع اردو گائیڈ کلکته چاپ کرده است .

نواب زاده شخصی بود بسیار جالب و پای بند سنت ها . نیاکانش از مردم باڑه پٹنه بودند ، پدر او وزیر السلطان سید امیر علی بسیار با تدبیر و منشی ی چیره دست و سفیر شاه اوده بود . اکثر کتابهای خود را در دوران اقامت در هوگلی نگاشته است . هر سال

به کلکته می رفت و این نهایت پاسداری سنت ها است که وی در تمام زندگی یکبار هم نشده که در . . . * شرکت نکرده باشد . هر سال در پیری به دهلی و کلکته می رفت ، از همت بلند او جوانان خجالت می کشیدند . پارسال در ۱۹۲۹م وفات یافته است .

آغاز : حمد قادریست که هر دو جهان به قدرت کاملهٔ اوست و اسرار کاف و نون و قاف .

● رساله العروض والقوافی

از مولوی ابو معین عضد الدین محمد متخلص به عضد شهباز پوری . شرح حال او در جای دیگر آمده است .

منظومهٔ فارسی است دربارهٔ عروض و قواف ، بسیار شسته و رفته و روان .

٤۰ صفحه ، مطبع نور الآفاق ، کلکته ، ۱۳۱٤هـ .

آغاز : ای فره بلند و پستی
آرائش کار گاه هستی
ای ناظم نظم آفرینش
وی مطلع آفتاب بینش

● عیار دانش ، ترجمهٔ اردو = خرد افروز

کتاب معروف «عیار دانش» تألیف علامی شیخ ابو الفضل اکبر آبادی را مولوی حفیظ الدین احمد بردوانی ابن شیخ جلال الدین

---

* در نقل در اینجا کلمه ای نوشته نشده است ع . ن .

احمد ابن ذاکر صدیقی مرحوم به اردو ترجمه کرده است . خانوادهٔ مترجم از عربستان نخست به دکن و از آنجا شیخ حسن به بنگاله آمد. از نسل پنجم وی شیخ سعدی معروف به شاه پران ، شیخ طریقت بود و خلیفهٔ شاه عنایت الله ، و این یکی خلیفهٔ شاه عبدالله کرمانی . پدر مترجم — شیخ بلال الدین محمد — در این خانواده نخستین کسی است که مشیخت را ترک گفته و شغل اداری اختیار نموده بود .

مترجم نوشته است که وی در بیست سالگی از تحصیلات عربی و فارسی در مدرسهٔ شرکت فراغت یافت و سپس در همان مدرسه استخدام شد . کار ترجمه را بدستور دکتر جان گلکراست بروز یکشنبه ۱۰ ذی الحجه ۱۲۱۷ه انجام داده و در آن تاریخچهٔ کتاب (کلیله ودمنه) را نیز نوشته است . چنان معلوم می شود که حفیظ الدین در آن مدرسه (دانشکده فورت ویلیام) بیشتر نماند و بعنوان منشی‌ی مستر متکاف نایب السلطنة در دهلی به دهلی رفت و تا ۱۸۱۵م در آنجا بود .

این ترجمه شاید بعلت عدم تجدید نظر از مترجم ، تا مدتی زیر چاپ نرفت ـ بالآخره در ۱۸۱۵م آقایان کاظم علی جوان ، منشی غلام اکبر مرزا بیگ و غلام قادر باتفاق در آن تجدید نظر کردند و در مطبع هندوستان ، کلکته چاپ شد . اما نسخه ای که من در دست دارم در هارتفرد استیفن آستن بتاریخ دهم اوت ۱۸۷۰م به چاپ رسیده است که چاپ حروفی است بی نهایت خوش خط ، عناوین به انگلیسی ، در ۳۲۱ صفحه ، بانضمام دیباچهٔ انگلیسی .

سبک مولوی حفیظ الدین روان نیست و بیشتر به رنگینی‌ی عبارت

پرداخته است ـ طبع او به شعر نیز مناسبت نداشت . (چنانکه ازین) قطعهٔ تاریخ بدست می آید :

بعد انجام کے تاریخ اس کی
چاہا میں کہوں لگا اپنا جی
آئی ہاتف سے ندا چوں فی‌الفور
«خرد افروز جہاں» یہ ہے گی

آغاز : حمد و سپاس اس حکیم مطلق کا جس نے اپنی حکمت بالغہ سے مشت خاک کے قالب بنا جوہر روح عطا کیا اور پیکر انسان کو لباس دانش کا ۔

غم ماہ پیکر

مجموعهٔ مراثی و قطعات فارسی تاریخ وفات قمر النسا خانم همسر سر احسن الله مغفور نواب داکا است .

سرودهٔ خان بهادر نواب زاده خواجه محمد افضل متخلص به افضل از اعیان داکا ، در ۱۷ صفحه ، از طرف مطبع یوسفی داکا ، بسال ۱۳۱۵ ه طبع شده است .

نواب زاده مذکور در تاریخ گویی بسیار مهارت دارد ، حتی تاریخ وفات را قبل از وفات و تاریخ تولد را قبل از ولادت می‌گوید . مجموعهٔ قطعات تاریخ او در چندین مجلد می باشد . وی اکثر به فارسی و کمتر به اردو شعر می گوید . بجز قطعات تاریخی یا قصائد، وی علاقه به اصناف دیگر ندارد و خوب کاری می کند که مثل دیگران خود را متشاعر نمی نماید بلکه در حقیقت وی ناظم است نه

شاعر . مهارت تامه در فن عروض دارد و در داکا تنها فردیست که این فن را می شناسد . در شعر گوبی شاگرد حضرت آزاد جهانگیر نگری می باشد . آزاد با کمال شفقت مجموعهٔ اشعار خود که در جوانی سروده بود به افضل اعطا فرمود اما او از راه غیرت قبول نکرد. و الا این مجموعه کمک می کرد که کسی دیگر خود را شاعر بسازد.

قطعات تاریخ چاپ این مجموعه را حضرت آزاد مرحوم سروده است .

آغاز : دل برین بوستان مبند حبیب
که مداش بهار است خزان
گل و برگش اگرچه رنگین است
لیک زهر است اندرون نهان

● فارسی نامه

رساله ایست به پیروی‌ی خالق باری . می چهل سال پیش درمیان آخوند های بنگال بسیار مقبول بود و مکرر چاپ می شد ، نسخه ای که من در دست دارم چاپ ۱۳۰۷ ه است . نام نگارنده یا شاعر معلوم نیست اما از نشانی های بی شمار درونی بدست می آید و نیز معروف است که این رساله را آخوندی از بنگالهٔ غربی سروده است . برای استناد دو چهار بیت می نویسیم :

مثلاً دوغ ہے دهی ماس ہے . . . *
مثلاً موج ہے دهیو ** طوفان ہے سیل

* . . . کلمه ای ناخوانا .
** این کلمه درست خوانده نشده است . ع . ن .

مثلاً حجام نای کناس ہے ہاڑی

مثلاً خنده ہے ہانسی گریه ہے رونا

مثلاً خاک ہے مٹی خاکستر ہے چھای

مثلاً طعام بھات، لقمه ہے نواله

وغیره، در ۱۵۲ بیت، ۱۲ صفحه، مطبع حبیبی سیالده کلکته ۱۳۰۷ھ، چاپ پنجم.

آغاز: الله جانو خدا کا نام
رسول پیغمبر غرض ہے کام

● فارسی نامه

رسالهٔ مختصری است در ۴۲ صفحه در دو ستون، در ستون اول کلمات فارسی است و در ستون دیگر ترجمهٔ اردو. چنین بنظر می آید که این رساله برای آموزش مکالمات روزمرهٔ فارسی به انگلیسیان نوشته شده است. نام نگارنده و تاریخ تألیف معلوم نیست.

نسخه‌ای که من دارم، چاپ کلکته است بسال ۱۲۷۷ بنگلا، اما تحریر فارسی و اردوی این رساله اصلاً بدرد نمی خورد.

آغاز: کسی هست: کوئی ہے، نوکران آمدند: نوکر سب آئے.

● فتح عبریه

رویداد فتوحات میر جملهٔ استان دار بنگال است که در نتیجهٔ لشکر کشی به کوچ بهار و آسام بسال ۱۰۷۲ھ یا ۱۰۷۳ھ نصیب او شده بود.

نگاشتهٔ شهاب الدین طالش بن ولی محمد که شخصاً در این لشکرکشی ها شریک بوده است وبدین خاطر کتابیست جالب ومفید.

این کتاب نام های مختلف دارد : فتح عبرتیه ، عجیبه غریبه ، تاریخ آسام . اما بنظر من این نام ها نادرست است. مناطق بالای آسام را امروز نیز «ملک ابهور» می گویند چون درآنجا قوم ابهور زندگی می کنند و مسلمانان تا آسام فتوحات داشته اند ، بهتر است این کتاب را به «فتح ابوریه» یا «فتح ابهریه» بنامیم .

میر بهادر علی حسینی این را به اردو ترجمه کرده است وترجمه به فرانسه در پاریس بسال ۱۸٤۵م چاپ شده است . گزیدهٔ انگلیسی نیز اخیراً به طبع رسیده است . اگرچه آقای بلاخمان شرق شناس معروف گزیدهٔ این کتاب را در نشریهٔ انجمن آسیائی منتشر کرده بود اما نسخهٔ فارسی در کتابخانه‌های متعدد هند و اروپا موجود است .

نگارندهٔ «عالمگیر نامه» در کتاب خود «فتح عبریه» را لفظ بلفظ نقل کرده است . همچنین شمس العلماء ذکاء الله در تاریخ هندوستان قسمت ابتدائی این کتاب را گرفته است .

آغاز : جنود نا معدود حمد ملازم حضرت مالک الملک علی الاطلاقسمت که صف آرایان معرکه .

● فرهنگ القاب

آغاز : بعد حمد و ثنای خداوند جهان که شرح آن بی پایان هیچمدان اسد الله ابن شیخ ارادت الله خفت الله تعالی اثقالهم الفاظ چند در آداب والقاب وغیره از دستورات سلف فراهم آورده و یکجای

نموده بدین ترکیب ترتیب داد که از بحر الفاظ لفظ اول بگیری عبارتی خطی بنگری . غرض برای یادگاری نسخهٔ هذا را «فرهنگ القاب» نام نهاده (، که) در صفحهٔ روزگار (یادگار) باشد .

نسخهٔ خطی مؤرخ ۱۲۵۱ھ ، بخامهٔ مؤلف ، هر دو نسخه در یک مجلد در کتابخانهٔ عظیم پوره ، دائره ، داکا .

فرهنگ عزیز الصبیان

«عزیز الصبیان» تألیف صغیر احمد است ، پسر بزرگ او مولوی حافظ قاری رفیق احمد فرهنگ آن را باختصار نوشته است .

۱۶ صفحه ، مطبع ناصر ، خانپور ، ۱۳۳۷ھ .

آغاز : حمد و صلوة کے بعد احقر رفیق محمد بن .

فرهنگ منتخب اسد

از اسد الله ابن شیخ ارادت الله . از دیباچه بر می آید که وی اموال خود را درمیان پسرانش تقسیم کرده و بخاطرش رسید که برای دخترانش نیز باید کاری کرد . برای اینان این نصیحت نامه را بزبان فارسی تألیف نموده است . اما فارسی آن بسیار سطحی است ، در اکثر موارد اردو هم به‌کار برده است. در بعضی جا ضرب‌المثلهای بنگالی را برسم الخط فارسی نوشته است .

از نشانی های درونی معلوم می شود که وی از ارادتمندان‌صوفی روشن علی قدس سره بود و این یکی از خلفای حضرت شاه صوفی رحمة الله علیه بود . قبر او در چھوٹے دائره عظیم پور داکا واقع است .

نگارندهٔ کتاب به شعر گوئی نیز علاقه داشت ـ چنانکه گفته است :

کیا ہوں گا پانی میں . . . خون کو
نبھایا ہوں تب ایسا قانون کو*

این فرهنگ را بسال ۱۳۳۸ھ/۱۸۳۲م مصادف با ۱۲۲۹ بنگلا تألیف کرده است .

مؤلف علاوه بر تجربیات خود اطلاعات مفید روزمره را نیز داده است . نگارنده در خاتمه چنین نوشته است : اسد الله ولد شیخ ارادت الله ابن شیخ عبداللطیف متوطن بلده عظیم آباد تولد عاصی شهر جهانگیر نگر عرف ڈھاکه بمقام نواب گنج .

این کتاب تا کنون چاپ نشده است و نسخهٔ خطی در کتابخانهٔ دائره عظیم پوره موجود است .

آغاز : الحمد لله رب العالمین والله .

● فریاد عاصی

مجموعهٔ نظم از خان بهادر مولوی نجم الدین [کاظم الدین ؟] احمد صدیقی چودری ، سالک ایالت بلیادی بخش دا کا . وی از فرزندان نواب قطب الدین کوکه شهنشاه جهانگر است . نواب مذکور نوهٔ شیخ الاسلام حضرت سلیم چشتی فاروقی-رحمة الله علیه است که در بردوان بدست علی قلی خان شیر افگن کشته شد [بنگرید به مآثر الامراء] . در زمانی مالکیت پرگنهٔ طالب آباد و چاند پرتاب وغیرها در دست این خانواده بود اما بامتداد روز گار و بعلت

---

* کذا . ع . ن .

انتزاق درمیان برادران اکنون مالکیت ۹۶ مزارع مائل در دست خان بهادر موصوف می باشد - اکنون وی همه دارای مسکوبه و متوارثه را به فرزندان خود وقف نموده است ، چون بجز این طریق مسلمانان نمی توانند دارای‌های خود را حفظ نمایند .

خان بهادر مذکور در سال (؟) متولد شد . آنچه که او بدست آورده است به همت خویش میباشد . وی آشنا به انگلیسی ، علاقه مند به فارسی و عربی دان و ماهر زبان بنگالی است . عالم با عمل است ، آنچه می گوید برآن عمل می کند . در این عصر پرآشوب دشوار است کسی مثل وی پای بند قول ، پاسدار سنت و با مروت باشد . در هر کار نیک بدون خواهش نام و نمایش شریک و سهیم می شود . وی کتابخانه‌ای بس عظیم دارد که مشتمل بر کتب نایاب و کمیاب چاپی و خطی در همه علوم و فنون بزبانهای عربی و فارسي و اردو می باشد . قسمت بزرگ آن کتابخانه را سال گذشته به کتابخانهٔ دانشگاه دا کا اهدا کرده است .

مطبع رضوانی ، کلکته ، ۱۹۱۲م .

● فضائل العلوم

مجموعهٔ مقالات در علوم و فنون گونا گون از مولوی سراج الحق . وی پیر مردیست از خانوادهٔ ملک الشعراء قاضی صادق خان اختر ، که در بشیر هاٹ چوبیس پرگنه زندگی می کند . در حال حاضر سن وی بیش از هفتاد سال میباشد . به نظم و نثر فارسی عشق می ورزد . اما اکنون وضعی است که خودش می گوید و خودش گوش می‌دهد . این مجموعهٔ مقالات که بسیار قطور و حاصل عمرش

می باشد تا کنون به چاپ نرسیده است. نگارنده جزوه ای از آن برای من فرستاده بود، دیدم و افسوس خوردم که میوهٔ پر مغز است اما بی فصل.

آغاز: بنام خدای زمین و زمان
که هست آفرینندهٔ انس و جان

فواد الفواد - انشا

از مولوی جواد الجواد متخلص به جودت، از شرفای هنڈوه (هوگلی).

نام کتاب را نساخ یاد کرده است. معلوم نیست که این کتاب چاپ شده است یا خیر.

فوائد شمسیه

از مردم مولوی سید ریاضت الله متخلص به اوج، وکیل دادگاه محکمهٔ بهمن بڑیه ضلع کمرلا ابن مولوی سید شرافت الله مرحوم ساکن قصبه گوکن پرگنه سرائیل ضلع کمرلا. اوج مرحوم تحصیلات خود را در مدرسهٔ عالیه کلکته انجام داد. در صحبت مولوی رشیدالنبی وحشت رامپوری علاقه به شعر و سخن پیدا کرد. صرفاً به فارسی شعر می گفت و خوب می گفت.

از فرزندان او یکی مرحوم نواب سر سید شمس الهدی کی - سی آی - ای (K. C. I. E.) و دیگران مولانا سید محمد نزیل داکا و سید محمد مسیح قاضی بخش میمن سنگھ موجود اند.

مثنوی اخلاقی ست. چند بیت از «تذکره المعاصرین» نقل میکنم. اگرچه مثنوی چاپ شده است اما من در دست ندارم.

از یاد تو شکرین دهانم
از ذکر توگوهرین بیانم
شکر شکن است خامهٔ من
تنگ شکر است نامهٔ من
خیری اگرت ز دست ناید
غم نیست اگر ستم نزاید
مردانه قدم بنه به هر کار
تا گل بنهاید (. . .)* خار
. . . . . .* ز قحطان
چون نیست کمال است بیان
از سنبله بجز زبان نیاید
جز فتنه و شر دگر نزاید
از صحبت بد کناره گیر
ز آمیزش بدگریز چون تیر
باخویش اگر بدی نمودی
صدفتنه بروی خود گشودی

فوائد المبتدی

نگارنده نام خود را چنین آورده است: «شهاب الدین ولد سید معظم ابن قطب الدین اسلام آبادی». وی بجای سال تألیف، روزگار تألیف را یاد کرده است یعنی «سلطان ابوالمظفر جلال الدین علی

*در نقل نالویس مانده است. ع.ن.

گوهر شاه عالم بادشاه غازی . . .* الله تعالی» .

کتابیست در فقه حنفی اما نگارنده در آن همه علوم را جمع کرده است. چنان‌که مطالب کوتاه ازجغرافیا ، تاریخ، . . .** فراست، قیافه، . . . ** نیز در آن یاد شده است و رویهمرفته در ۲۷۰ صفحه می‌باشد .

معلوم نیست این کتاب چاپ شده است یا خیر . نسخهٔ خطی که من دارم این ترقیمه را دارد :

«بتاریخ شب پنجشنبه (بخانهٔ)شیخ غلام محمد در بلدهٔ جهانگیر نگر بدور حکومت انگریز بایام نواب قیصر الملک انتظام الدوله سید علی خان بهادر نصرت جنگ بتاریخ ماه ماگه ۱۲۲۶ بنگلا مطابق ۲۵ شهر ربیع الاول ۱۲۳۵ هجری - محمد جمیل ولد شیخ محمد مرزا مرحوم بن شیخ مداری مغفور ساکن موضع شهباز پور پرگنه سرائیل ضلع تیره چکله روشن آباد تهانه قاصر نوشت» .

آغاز : الحمد لله رب العالمین الرحمن الرحیم والصلوة والسلام علی محمد رسوله الکریم وعلی آله واصحابه علی سبیل المستقیم .

● فیوضات غوثیه

در بیان تصوف و اذکار و اعمال ، از مولوی سید محمد صفی الله قادری معروف به شاه عبید الله بغدادی مرحوم . بیشتر در بنگال اقامت می داشت ، مخصوصاً در اطراف چاتگام . عده‌ای می گویند که وی در بنگال سکنی گرفته بود .

---

*ناانویس **ناخوانا

پیشگفتار به عربی دارد مشتمل بر شجرهٔ نسب مؤلف تا حضرت آدم علیه السلام . خود کتاب به فارسی است دارای اعمال عجیب و غریب . چند کلمه بعنوان مشتی از خرواری می نویسم :

«دربیان دوگانهٔ حضرت غوث الاعظم . باید دانست که یکی از اوراد سلسلهٔ عالیه قادریه برای بر آمدن حاجات دینی و دنیوی دوگانهٔ حضرت غوث صمدانی محبوب سبحانی قدس سره العزیز است و آن را دوگانهٔ اسرار نیز می‌نامند» .

در خاتمه قطعات تاریخ به عربی و فارسی و اردو از مولوی فوز الکبیر شاعر معروف چاتگام دارد .

۱۲۲ صفحه ، مطبع غوثیه ، کلکته ، ۱۸۹۱م .

آغاز : الحمد لله فاتح اقفال القلوب بذکره و کاشف استار الغیوب بفکره .

● قانون اول ۱۷۰۳ عیسوی

نام مترجم معلوم نشد . اما حتماً دولت به ترجمه دست زده است و از قوانین چاپ شده نام مترجمان دولتی معلوم است که در جای خود آمده است .

از عبارت سر آغاز بدست می آید که در آن زمان شرکت (شرکت هند شرقی) شائد تلاش می کرد که در کنار تقویم فصلی و بنگالی ، تقویم ولایتی نیز مطابق با خصوصیات کشور و مقتضیات محلی اجرا شود , اما ظاهراً موفق نشد .

این قانون شائد چاپ شده باشد اما من نسخهٔ خطی دارم ، در قطع بزرگ .

آغاز : قانو ن در باب تقریر بعضی دفعات مندرجه اشتهار نامه مصدره بست و دوم ماه مارچ ۱۷۹۳ عیسوی بطریق قانون واقعه غره ماه مئی ۱۷۹۳ عیسوی مطابق بست و یکم ماه بیساکه ۱۲۰۰ بنگلا موافق ششم ماه بیساکه ۱۲۰۰ فصلی مطابق بست و یکم ماه بیساکه ۱۲۰۰ ولایتی موافق ششم ماه بیساکه ۱۸۵۰ سنبت مطابق نوزدهم شهر رمضان ۱۲۰۷ هجری .

قانون دوم ۱۷۹۳ عیسوی

در این نیز تقویم ولایتی مذکور است .

نسخهٔ چاپی ندیده ام اما ظاهراً چاپ شده است ، خطی ، اندازهٔ بزرگ .

آغاز : قانون در باب موقوف سررشته را بعدالت‌ها، آینده رجوعه شدن مقدمات متعلقه آنجا بعدالت های دیوان .

قانون سوم ۱۷۹۳ عیسوی

در اوائل حکومت انگلیسها بوسیلهٔ این قانون سه دادگاه در بنگال ، بهار و اریسه باز شده بود . در این قانون نیز سنهٔ ولایتی مذکور است .

نسخهٔ خطی در دست دارم اما شائد چاپ هم شده است . روی صفحه اول کلمات «واه گورو جی» نوشته است که می رساند این نسخه را یک نفر سیک کتابت کرده است .

آغاز : قانون در باب ازدیاد و تعین حکومت‌های دیوانی که یک ضلع و شهرهای عظیم آباد و جهانگیر نگر و مرشد آباد جهت اول تجویز و انفصال مقدمات دیوانی مقرر گردید . واقع بتاریخ غره ماه مئی .

قانون چهارم ۱۷۹۳ عیسوی

در این نیز سنهٔ ولایتی یاد شده است .

خطی ، مانند نسخهٔ یاد شده .

آغاز : قانون در باب استماع و تجویز و انفصال مقدمات متعلقه

دیوانی عدالت‌های ضلع و هر سه شهر اعنی شهر عظیم آباد و شهر جهانگیر نگر و شهر مرشد آباد . واقع بتاریخ غره مئی ۱۷۹۳م .

قانون پنجم ۱۷۹۳ عیسوی

چاپی، اندازهٔ بزرگ، در این‌نسخه نیزسال ولایتی‌یاد شده است. در آخر نسخهٔ چاپی یادداشتی بزبان انگلیسی آمده است که می رساند تا آن موقع دفتر رسمی زبان فارسی تأسیس شده بود و کار ترجمه زیر نظر یک افسر انگلیسی انجام می شد . یاد داشت اینست :

A true translation

N. B. Edmonstone*

Persion Translator to the Govt.**

---

*Neil Benjamen Edmonstone (1951-1841)

** یعنی «ترجمهٔ مطابق اصل» ، این - بی - ایدمنستون مترجم رسمی فارسی

آغاز: قانون مشتمل بر تقرر چهارم سررشته عدالت اپیل جهت تجویز و انفصال نالش‌های اپیل مقدمات انفصال دیوانی عدالت‌ها‌ی اضلاع و هر ... شهر اعنی شهر عظیم آباد و شهر جهانگیر نگر و شهر مرشد آباد و تعین اختیار و سبیل ها اعنی صاحبان هر چهار عدالت مزبور و تقرر بعضی احکام و آئین در باب تجویز و انفصال نالش‌های اپیل وغیره متعلقه هر چهار عدالت، مذکور واقع بتاریخ غره ماه مئی.

● **قانون ششم ۱۷۹۳ عیسوی**

چنان بنظر می رسدکه در سال ۱۷۹۳م هر قانونی که اجرا شده است در آن سنهٔ ولایتی مذکور است.

من نسخهٔ خطی دارم، در قطع بزرگ.

آغاز: قانون در باب ازدیاد و تعین اختیار و سبیل صاحبان صدر دیوان عدالت و تقرر قاعده های استماع و انفصال مقدماتی که اپیل آن بعد انفصال عدالت های اپیل مفصل در صدر دیوانی عدالت برسد. واقع بتاریخ غره مئی ۱۷۹۳م

● **قانون هفتم ۱۷۹۳ عیسوی**

چاپی، اندازهٔ بزرگ، در وسط سه صفحه خطی است. در پایان مثل قانون پنجم امضای آقای ایدمنستون صدر مترجم ثبت شده است.
آغاز: چون ارباب تقرر وکلا جهت سوال و جواب مقدمات مرجوعه دیوانی عدالت هاے واقعات صوبه بنگاله و بهار و اوڈیسه واقعه بتاریخ غره مئی ۱۷۹۳ء

● **قانون هشتم ۱۷۹۳ عیسوی**

در این قانون سنهٔ ولایتی یاد شده است و امضا و تأیید آقای ایدمنستون نیز دارد.

چاپی ، اندازهٔ بزرگ

آغاز : قانون مجدد بتغیر و تبدیل بعضی مراتب آئین های که در باب بندوبست ده سال جمیع اراضی زمینداران و تعلقه داران حضوری و دیگر مالکان زمین واقعات صوبه بنگاله و بهار و اوڑیسه بتاریخ هجدم ستمبر ۱۷۸۹ عیسوی و بیست و پنجم ماه نومبر و دهم ماه فبروری سنه الیه و بتاریخ های دیگر معین شده بود . واقعه بتاریخ غره ماه مئی ۱۷۹۳م .

قانون نهم ۱۷۹۳ عیسوی

چنین بنظر می رسد که تا آن موقع قوانین دیوانی و فوجداری از یکدیگر جدا نشده بود برای «دیت» همین فیصله می شد (!) و تا آن زمان درخواست تجدید نظر در قضاوت های صادره از دادهگاه‌های میمن سنگھ (نصیر آباد) ، روشن آباد (پٹره) ، سلهت، دا کا ، جلال‌پور (فرید پور کنونی) اسلام آباد چاٹگام ، به دا کا برده می شد .

در ماده هفتاد و نهم چنین مذکور است : «صاحبان عدالت نظامت را باید که احکام خود ها در مقدمات جرائم سوای در حالاتی که بموجب هیچ یک قانون حضور بنوعی دیگر معین شود شرع اهل اسلام جاری گردانند» .

چاپی ، اندازهٔ بزرگ .

آغاز : قانون مجدد بتغیر و تبدیل بعض مراتب آئین های که جهت بگیر آوردن اهل جرائم و تجویز آنها بتاریخ سوم ماه ستمبر ۱۷۹۰ عیسوی و تاریخ های دیگر از حضور معین شده بود . واقعه بتاریخ غره ماه مئی ۱۷۹۳ عیسوی .

● قانون دوازدهم ۱۷۹۳ عیسوی

چاپی ، اندازهٔ بزرگ ، مانند قوانین دیگر این قانون نیز امضا و تأیید مترجم فارسی دارد .

آغاز : قانون در باب تقرری قاضیان و مفتیان و پندتان عدالت‌های دیوانی و فوجداری ، واقعه بتاریخ غره ماه مئی ۱۷۹۳ع .

● قانون سیزدهم ۱۷۹۳ عیسوی

چاپی ، اندازهٔ بزرگ ، امضا و تایید مترجم فارسی دارد .

آغاز : قانون در باب تقرر عمله عدالت های دیوانی و فوجداری و تعین سبیل آنها . واقعه بتاریخ غره مئی .

● قانون چهاردهم ۱۷۹۳ عیسوی

چاپی ، اندازهٔ بزرگ ، امضا و تأیید مترجم فارسی دارد .

آغاز : قانون مشتمل بر طریق وصول زر باقیات مالگزاری از مالکان و مستاجران زمین مالگزار صدر ، واقعه بتاریخ غره ماه مئی ۱۷۹۳ع .

● قانون پانزدهم ۱۷۹۳ عیسوی

قانون مختصر است فقط دارای دوازده ماده . امضای مترجم دارد .

چاپی ، اندازهٔ بزرگ .

آغاز : قانون در باب تعین شرح سود بابت قرضه سابق و آئنده واقعه بتاریخ غره ماه مئی ۱۷۹۳ع .

● قانون شانزدهم ۱۷۹۳ عیسوی

خطی ، اندازهٔ بزرگ .

آغاز : قانون در باب تفویض بعض مقدمات بتجویز ثالثان و داشتن تجویز بعض مقدمات از نواب ناظم .

● قانون هفدهم ۱۷۹۳ عیسوی

خطی ، اندازهٔ بزرگ .

آغاز : قانون در باب تقرر آئین جدید به تغیر و تبدیل مراتب قانونی که بتاریخ بستم ماه جولائی ۱۷۹۲ء برای تفویض اختیار بجمیع مالکان و مستاجران زمین مالگزار صدر در باب فرق و فردی محصولات زمین و اجناس منقوله اجاره داران و رعایا و تعلقداران توابع آنها بلکه مال (. . .) بعضی حالات معینه بنا بر وصول زر باقیات مالگزاری و باز داشتن مالکان و مستاجران زمین مزبور را از مقید ساختن و سزای بدنی رسانیدن اجاره داران .

● قانون هجدهم ۱۷۹۳ عیسوی

این قانون سنهٔ ولایتی و امضا و تأیید مترجم دارد .

چاپی ، اندازهٔ بزرگ .

آغاز : قانون در باب مکمل داشتن دفاتر عدالت های دیوانی و فوجداری مشتمل (بر) تاکیدات این که صاحبان عدالت های اضلاع و شهر ها ، فهرست ماهواری مقدمات انفصالی خود ها پیش صاحبان عدالت های اپیل مفصل و صاحبان عدالت های اپیل مفصل فهرست

ماهواری مقدمات اپیل وغیره انفصال خود ها پیش صاحبان صدر دیوانی عدالت می فرستاده باشد . واقعه .

● قانون نوزدهم ۱۷۹۳ عیسوی

با ذکر سال ولایتی و تأیید ترجمه . چاپی ، اندازهٔ بزرگ .

آغاز : قانون مجدد بتغیر و تبدیل بعض مراتب مندرجه آئین معینه غره ماه دسمبر ۱۷۹۰ عیسوی مشتمل بر قواعد تجویز مقدمات مردمانی که دعوی استقرار قبض و تصرف خود ها بطریق الاخراج بر اراضی سوای عطیه پادشاهی دارند .

● قانون بستم ۱۷۹۳ عیسوی

مشتمل بر چهار ماده . سال ولایتی مذکور شده و در پایان این یاد داشت را دارد .

A true translation.

H. P. Forster*.

فارستر همان نگارندهٔ فرهنگ اردو به انگلیسی می باشد که امروز هم مقبول است . وی در آن زمان چه سمت داشته است؟ در این یاد داشت یاد نشده است . البته نخستین قانونی ست که وی تایید کرده است .

آغاز : قانون در باب تفویض اختیار بصاحبان عدالت های اضلاع و شهر و بصاحبان عدالت های اپیل مفصل و دایر و سایر و بصاحبان

---

* Henry Pitts Forster (1769?-1818).

وی در ۱۷۹٤م مسئول دادگاه عالی دیوانی که مشتمل بر بیست و چهار منطقه بود ، گماشته شد . ع . ن .

صدر دیوانی عدالت و عدالت نظامت در این که صاحبان موصوف آئین های تازه در امورات متعلقه خود ها تجویز نمایند. واقعه غره مئی ۱۷۹۳ع.

● قانون بست و یکم ۱۷۹۳ عیسوی

قانون مختصری است دارای هشت ماده. در این این سال ولایتی مذکور شده است. در پایان امضا و تأیید ایدمنستون آقای دارد.

چاپی ، اندازهٔ بزرگ.

آغاز: قانون در باب تقرر یک یک سررشته جهت نگاهداشتن دفاتر متعلقه مالگزاری سرکار بخط و عبارت این ملک و در یک یک ضلع و تعین قواعد سبیل سررشته داران واقعه بتاریخ غره ماه مئی ۱۷۹۳ع.

● قانون بیست و دوم ۱۷۹۳ عیسوی

از مطالعهٔ این قانون بدست می آید که در آن زمان بدون اجازهٔ شرکت (بازرگانی هند شرق) کشتی های مخصوص تهیه نمی شد. چنان که در مادهٔ بیستم آمده است: «اینکه جمیع کسان را شوای صاحبان فوجداری امتناع است که کشتی های از اقسام... * الذیل یا عرض و طول آن برابر شود، بی حصول دست آویز اجازت صاحب فوجداری تیار گرداند یا بکار برند».

چاپی ، اندازهٔ بزرگ.

* نا خوانا. ع. ن.

آغاز : قانون مشتمل بر احکام تقرر سررشته های پولیس ممالک محروسه سرکار کمپنی انگریز ماموره هفتم ماه دسمبر ۱۷۹۳ عیسوی که چند جا تغیر و تبدیل یافته از سر نو مقرر گردید . واقعه غره ماه مئی .

● قانون بیست و سوم ۱۷۹۳ عیسوی

اندازهٔ بزرگ ـ بدیهی است این قانون چاپ شده است اما من نسخهٔ خطی دارم .

آغاز : قانون . . . مشتمل بر تقرر جائداد سالانه بابت اخراجات سررشته پولیس یعنی تهانه بندی ها که بموجب احکام مندرجه بست دویم ۱۷۹۳ عیسوی معین گردیده است . واقعه .

● قصائد منتخب

مجموعهٔ قصائد عربی ، فارسی ، اردو ، بنگالی و انگلیسی در مدح جناب نساخ . مرحوم مولوی حافظ عبدالحمید حمید کلکتی شاگرد حضرت آزاد جهانگیر نگری مغفور در ۱۳۰۲ھ فراهم آورده و چاپ کرده است .

خوبی ی اصلی ی این مجموعه آنست که نام و نشانی ی شعرای بنگال بدست می دهد که در جای دیگر از آنان یاد نشده است .

۵۱ صفحه ، مطبع نامی لکهنو ، ۱۳۰۲ھ .

آغاز : هر گونه ستایش بحقیقت راجع بحضرت سراسر عظمت ستایشگی آفرینی است ـ (کذا) .

● قصۀ تاج الملوک

این قصه را شیخ عزت الله بنگالی بسال ۱۱۳٤ ھ به فارسی ی آسان و ساده تحریر نموده است ـ چنان بنظر می آید که شیخ مذکور علاوه بر نثر نویسی ، در شعر گویی نیز مهارت داشته است .

وی خودش شیعه بود یا تحت تأثیر حکومت شیعی ی عصر خویش بود . چون که در کتاب پس از حمد و نعت، مناقب مولا علی کرم الله وجهه را بیان کرده است .

نظر محمد دوست عزیز مؤلف بود و علاقه به قصه و داستان داشت . چون او وفات یافت مؤلف غمگین شد و بخاطر فراموش کردن غم و اندوه و بجهت یادگار دوست مذکور ، مشغول به تألیف این کتاب شد .

برای شرح حال عزت الله بنگالی بسیار تفحص کردم اما موفق نشدم . این کتاب علاوه بر زبانهای اروپائی ، به اردو و بنگالی نیز ترجمه شده است . من چند نسخهٔ خطی دارم که یکی از آنها مورخ ٦ جمادی الاول ۱۲۱۵ هجری قدسی مطابق با ۱۲ ماه آسن ۱۲۰۷ بنگله بخامهٔ شیخ غلام مرتضی می باشد .

آغاز : زینت دیباچه سخن بنام سخن آفرین .

● قصه خلاصة الانبیاء یعنی ترجمهٔ قصص الانبیاء

از مولوی غلام نبی ابن عنایت الله بن محمد امیر بن معین الدین ساکن راج منی پور ، پرگنه کهنڈل بخش کمرله . «قصص الانبیاء» را که بفارسی بود ، بسال ۱۲٦۳ ھ بااضافات به اردو ترجمه کرده است .

۴۸۰ صفحه ، مطبع برکتی کلکته ، ۱۲۷۵ﻫ .

قواعد فارسی

از مولوی روشن علی انصاری استاد دانشکدهٔ فورت ویلیام ، کلکته ، متوفی ۱۸۱۰م .

چاپ های ۱۸۴۳م ، مطبع گلزار لکهنو ۱۸۷۵م .

آغاز : بعد حمد حضرت آفریدگار ، جل جلاله و نعت جناب .

قیامت نامه

از مولانا ابو العیاش محمد یعلی بحر العلوم لکهنو . مرحوم مولانا این رساله را که در ۱۶۹ صفحه می باشد در «بهار» بردوان تألیف فرموده است ، در بیان احوال قیامت مبنی بر قرآن و حدیث .

تا آنجا که من اطلاع دارم این رساله چاپ نشده است و نسخهٔ خطی آن در کتابخانهٔ سلطنتی کلکته موجود است .

آغاز : الحمد لله رب العالمین والصلوة علی رسوله محمد خاتم المرسلین .

کارنامه حیدری = سیر سرورتی = مآثر صفدری

از شاهزاده محمد سلطان معروف به پرنس غلام محمد ابن تیپو سلطان شهید رحمة الله علیه . وی تاریخ خانوادهٔ خویش ، مخصوصاً احوال پدر و جد خود را به فارسی ی بسیار عالی نوشته است . در این موضوع هیچ کتاب دیگر باندازهٔ این یکی اعتبار ندارد . مولف این کتاب را به سرطامس هربرت* نائب ناظم بنگاله معنون ساخته است .

---

* Thomas Herbert.

بنا بگفتهٔ سید کرامت علی متولی حسینیه هوگلی مؤلف اصلی این کتاب عبدالرحیم دهریه است و نام شاهزادهٔ مزبور تشریفاتی است .

۹۸۸ صفحهٔ اندازه بزرگ ، با کاغذ و چاپ بسیار نفیس ، مطبع مشن ، کلکته ، ۱۸٤۸م .

آغاز : الحمد لله الواجب الوجود الشهود مبداء کل موجود و مشهود والصلوة علی سید طوایف الاسلام .

● **ترجمهٔ کریما (به شعر اردو)**

از مظهر علی خان ولا . نسخهٔ چاپی که من در دست دارم دو ستون دارد ، در ستون اول متن کریمای سعدی و در ستون دیگر ترجمهٔ ولا . ولا کریما را لفظ به لفظ ترجمه کرده است اما خالی از صفای زبان و سلاست بیان نیست . ولا در ۱۸۰۲م به ترجمه پرداخته بود . . .

مترجم از شرفای دهلی بود و در شعر گویی شاگرد میر ممنون بود . با مرزا جان طپش دهلوی مقیم کلکته و مصحفی نیز مشورت سخن می‌کرد . ظاهراً زبان سانسکریت را از طپش یاد گرفته بود . از ابتداء در دانشکدهٔ فورت ویلیام شغل داشت . تا ۱۸۱۸م می زیسته است . کتابهای زیاد تألیف نموده است .

آغاز : مرے حال پر کر تو بخشش خدا
که ہوں میں گرفتار حرص و ہوا

● **دیباچهٔ کلیات افسوس**

دیوان اشعار اردوی شیر علی افسوس است با دیباچهٔ فارسی در

شرح حال سراینده . . . نسخهٔ خطی آن در کتابخانهٔ دیوان هند موجود است.

کلیات ضیا

از منشی وارث‌علی ساکن نگریه مانک‌گنج [داکا] که بزبانهای اردو و فارسی مثل یک استاد شعر می گفت. شاگرد نساخ بود. کلیات او مشتمل بر ۲۵ هزار بیت است. نساخ می نویسد: «طبعش با فن شعر مناسبت تمام دارد، بسیار پرگو است».

وی معلم بود و بیشتر در داکا اقامت داشت. پس از گزراندن عمر دراز، وفات یافته است. اکنون معلوم نیست که از فرزندانش کی موجود است و کلیات او محفوظ است یا موریانه خورده است؟

زمانی بود که شرفای دیهات نیز عاشق اردو و فارسی بودند و علاقه به شعر و سخن داشتند، اما امروز:

گیا حسن خوبان دلخواه کا
همیشه رہے نام الله کا

این بیت فارسی ازوست:

دین او بصفحهٔ رخسار
نقطهٔ انتخاب را ماند

کنز تواریخ

نساخ به فن تاریخ گویی نیز بسیار علاقه و مناسبت داشت و امروز بوسیلهٔ تاریخ‌های گفتهٔ او تاریخ تولد و وفات دانشمندان وبزرگان بنگال معلوم است.

دارای تاریخ وقایع و سنین از (ولادت) سرور کائنات مفخر موجودات ﷺ تا سال ۱۲۹۴ھ، بزبان اردو و فارسی.

مطبع نظامی، کانپور، ۵۰ صفحه.

آغاز: نحمده ونستعینه ونصلی علی رسوله الکریم و علی آله اصحابه اجمعین.

کنز السعادت

بقلم شاعر جلیل مولوی محمد فاضل مرحوم. وی اصلاً از فرید پور بود. دوران آموزش و پرورش را در داکا بگذرانید. در پلیس سمت معاون باز رس. (Sub Inspector) را بعهده داشت. چون طبع او با این شغل سازوار نبود، استعفا داد. سپس به بریسال رفت و همانجا سکنی گرفت. فاضل اجل، عاشق زبان فارسی، بی نهایت خوش صحبت و ظریف الطبع بود و در حقیقت بذله گویی و ظرافت را باتمام رسانید.

باوجود اقامت در بریسال، زبان اردو را فصیح تکلم می کرد. به فارسی و اردو شعر می سرود. ابیات او بسیار ملیح می باشد. تمام شرفای اطراف بریسال را وی تربیت کرده بود و او استاد همه بود. حدود بیست سال می گذرد که وفات یافته است* کسی که هزاران

* نشانی ها در دست است که می رساند کتاب «ثلاثه غساله» در ۱۹۳۵م گرد آوری می شد. بدین حساب سال وفات محمد فاضل حدود ۱۹۱۵م می شود. ع. ن.

قطعات تاریخ گفته بود ، اخلاف او باوجود درخواست های پی در پی نتوانستند سال وفاتش را بمن گویند - جیف .

مثنوی اخلاق است بزبان فارسی در ۱۴۲۵ بیت ؛
۹۶ صفحه ، مطبع احمدی ، کانپور ، ۱۳۰۱ھ .

آغاز : بنام خداوند عرش عظیم
غفور ورحیم وعزیز وحکیم

● گرد باهنگ غالب

بفارسی دری - مجموعهٔ مضامین (و) واقعات بتبع «پنج آهنگ» غالب ، از منشی سید غلام مصطفی مرحوم که از اعیان داکا بود .

عموماً بنگال با میرزا نوشه غالب ارادت نمی داشت . کلکته و مخصوصاً داکا در مخالفت با غالب پیش گام بوده اند . اما در داکا میر غلام مصطفی و خواجه حیدر جان شایق از شاگردان میرزا بودند و باوی سخت ارادت داشتند . غلام مصطفی در ۱۱ ذیقعده ۱۲۲۹ھ در سنار گاؤں متولد شد که در روزگاری پایتخت بنگال شرق بود . مرفه الحال بود و علاوه بر زمین داری ، شغل وکالت نیز داشت . ۳۲ سال وکالت کرد . سپس ترک گفت و تا آخر عمر مدت ۳۵ سال بعنوان داد رس افتخاري خدمت انجام داد . من او را در ایام کودکی و بلوغت خود دیده ام ، ریش و سبیل نداشت ، پایجامه (یک نوع شلوار) کتانی و پیراهن به تن می کرد و کلاه برسر داشت . تا پایان حیات از سنت ها پاسداری کرد . بسیار باوقار و عاشق زبان فارسي بود. به موسیقی نیز علاقه داشت و راگ «دهرپد» را بیشتر می پسندید . خودش نیز راگ و راگنی می خواند .

سه نوه از باز ماندگان او موجود است . یکی مولوی سید محمد طیفور ، دیگری مولوی سید نور الحق که با بنده دوست می باشد و در پاسداری سنت ها و یکرنگی تنها فردی است که فرهنگ خانوادهٔ خود را نگهداشته است .

مرحوم میر در ۱۹۰۷م در نودو دو سالگی زندگی را پدرود گفت و در گورستان خانوادگی مدفون گشت . خدایش بیامرزد .

« گرد باهنگ غالب» در دو قسمت است . در قسمت اول زبان دری آمیخته با عربی و در قسمت دوم فارسی سره . متأسفانه این کتاب تا کنون چاپ نشده و نسخهٔ خطی نزد سید محمد طیفور نامبرده موجود است .

آغاز : آفریدگار جان و جهان را باندازهٔ نیروی که سخبوری بخشیده است سپاس گزارم و حد مراچه پایاب که از اندازهٔ آن نیرو برتر شوم و حمد و ثنای سزاوارش بجا آورم . الفاظ دلگزین وفقرات خاطر نشین که از زبان قلم می ریزد همه از آن نیرو ست . گرچه طبع زاد است نیز خدا داد است .

● گلدستهٔ محبت

در گزارش ملاقات لرد هستنگز* و غازی الدین حیدر ، به نثر و نظم فارسی ، بقلم قاضی محمد صادق خان اختر که بسال ۱۲۳۹ه نگاشته است . این ملاقات در مارس ۱۸۱۵م (۱۲۳۰ه) واقع شده بود . لرد موصوف همراه با درباریان خود از کلکته حرکت کرد

* Lord Hasting

[ژوئن ١٨١٤م] . تا کانپور سفر دریائی بود و از کانپور تا لکهنو سفر زمینی را با تشریفات تمام طی نمود . این سفر در مدت نه ماه تمام شد . اختر ملاقات را گزارش داده ورونق لکهنو را بیان کرده است. وی خود را «کمین بندهٔ شاه زمن فیض گستر محمد صادق اختر» می نویسد و سپس این بیت را آورده است :

آنکه باشد فر به روزی ز سیمایش عیان
آنکه باشد اختر بخت از جبینش آشکار

این کتاب در هشت باب تقسیم شده است .

۱۳۱ صفحه ، مطبع سلطانی ، لکهنو ، اکنون نایاب است .

● گلدستهٔ نشاط

مجموعهٔ اشعار فارسی در یک موضوع. از استادان قدیم و معاصر البته در باب نهم اشعار اردو در یک موضوع ، رباعیات ، چیستان و معما ها نیز دیده می شود .

این مجموعه را بابو منو لال بفرمائش بابو بلرام داس بن سانول بن کاشی نات رئیس کلکته و دیوان شرکت (هند شرق) گرد آورده است و به آقای هنری . . . پر نسپ معنون ساخته است .

۶۳ صفحه ، چاپ کلکته ، ۱۲۵۲هـ .

آغاز : به بسم الله بود بال هما بر فرق عنوانها

آغاز اشعار : گلدستهٔ نشاط خوش ایجاد کرده ی
ای حکمت آفرین زغم آزاد کرده ی

● گلزار نعت

مجموعهٔ قصائد نعتیه و غزلیات اُردو و فارسی سرودهٔ مرحوم منشی رحمان علی طیش جهانگیر نگری. وی مردی با اخلاق بود و اطلاعات وسیع داشت. مخصوصاً به تاریخ علاقه مند بود. یادگاری بود از بزرگان قدیم و گنجینه ای از اطلاعات کهن.

مرحوم منشی در لال باغ داکا ـــ که خانهٔ مادر بزرگش هم‌آنجا بود ـــ اقامت داشت. منزل شیخ احمد جان عطش جهانگیر نگری نیز در محلهٔ گرد قلعه واقع بود. طیش مرحوم در صحبت عطش علاقه به شعر و سخن پیدا کرد و سپس جانشین او شد.

نا گفته نماند که تااین زمان سلسلهٔ طریقت شعرگویی حضرت‌میر درد علیه الرحمة در داکا موجود است یعنی‌میرزا جان‌طپش دهلوی‌که شاگرد رشید حضرت درد بود و مردم بنگال در شعر گویی اُردو ازو تربیت یافته اند. شاگرد و داماد وی (یعنی طپش) مرزا غلام حسین آتش وکیل داد گاه داکا بود. شاگرد او میرزا آشنا لکهنوی نزیل مرشد آباد بود و شیخ احمد جان عطش شاگرد آشنا بود. و طیش شاگرد عطش بود . . .

«گلزار نعت» کتابیست بسیار پسندیده و در موضوع نعت مأخذ کهن می باشد. مصطفی خان و عبدالرحمن خان در ۱۲۹۰هـ در شهر های کانپور و لکهنو چاپ کرده اند. پس از آن تا این زمان صد بار تجدید چاپ شده است. کتابهای منظوم اُردو که در بنگال سروده شده است هیچ یک از آنها در رواج و قبول به پایهٔ این کتاب نمی رسد.

از طیش مرحوم آثار دیگر نیز در دست است که در جای خود یاد خواهد شد. وی در ۱۹۰۶م وفات یافت. خدا بیامرزدش که مردی بود با استعداد و بر حال این فقیر شفقت می فرمود.

۳۶ صفحه.

آغاز : اے خالق دو عالم مالک ہے تو رحمت کا
حق دار کیا تو نے مخلوق کو خدمت کا

● گلستان سعدی ترجمهٔ

مترجم نخست دو چهار جمله از متن گلستان می نویسد سپس به ترجمهٔ اردو می پردازد...

چاپی، ٤٤٢ صفحه، متأسفانه نام مترجم و چاپخانه معلوم نشده. این ترجمه برای دانش آموزان بنگال بسیار گمراه کننده است.

آغاز: منت مر خدای عز و جل را احسان خداے غالب اور بزرگ کا که طاعتش موجب قربت است و بشکر اندرش مزید نعمت که عبادت اس کی سبب نزدیکی کا ہے اور بیچ شکر اس کے زیادتی نعمت کی.

● گلشن صبیان

از مرحوم سید تفضل حسین سابق معلم مدرسهٔ عالیه کلکته ؟ جهت فارسی آموزی نگاشته است.

۶۹ صفحه، مطبع ریاض الاسلام، ۱۹۰۶م.

آغاز: لقمان را گفتند که حکمت از که آموختی.

ترجمهٔ گلشن عشق = حسن و عشق

مثنوی ی فارسی «گلشن عشق» (قصهٔ گل و هرمز) را منشی محمد وارث به نثر برگردانده بود. سپس همان نثر را منشی غلام حیدر عزت بدستور دکتر جان گل‌کرست سیکرتر دانشکدهٔ فورت ویلیام در ۱۲۱۰ھ به نثر اردو ترجمه و به «حسن و عشق» موسوم کرد.

معلوم نیست این قصه چاپ شده است یا خیر؟ نسخهٔ خطی که من دارم بسال ۱۲۵۰ بنگله کتابت شده است، در ۳۰۰ صفحه.

منشی غلام حیدر عزت از مردم چاتگام بود و در دانشکدهٔ فورت ویلیام بعنوان سررشته دار خدمت می کرد. فرزند او منشی مصطفی حیدر متخلص به حیدر متوفی ۱۲۹۱ھ نیز مانند پدرش شاعر بود و صاحب دیوان [که یاد این دیوان در جای خود خواهد شد]. این خانواده در کلکته اقامت گرفته بود.

آغاز : الهی میں بنده گناه گار ہوں
گناہوں میں اپنے گرفتار ہوں
مجھے بخشیو میرے پروردگار
که تو ہے کریم اور آموز گار

گلشن فضل

کتابیست فارسی آموز برای مبتدیان که بروش جدید نگاشته شده است، از مولوی خوند کار ابو الفضل عبدالکریم مدرس فارسی در دبیرستان انگلیسی بی بی در موضع ٹنگائل بخش میمن سنگھ که واقعاً

تلاش کرده است که فارسی را به بهترین روش بیاموزد . چنان بنظر می رسد که وی سلیقهٔ خاص برای تربیت کودکان به کار می برد .

متأسفانه کار ترجمهٔ قرآن بزبان بنگالی که او شروع کرده بود ، ناتمام ماند و الا مسلمانان بنگالی از آن بسیار فائده می بردند . این ترجمه بسیار مفید و لازم بود . پدر وی خوند کار ثابت علی مرحوم ابن سید شاه برهان الدین بغدادی قدس سره در ٹنگائل از خانوادهٔ با علم و فضل بود .

آغاز : در علم هجا .

● گوهر دانش ـ بخش اول

از مولوی جسیم الدین احمد ـ ام ـ آ ـ بی ـ تی M.A.B.T. معاون دبیرستان دولتی . آموزگار فارسی است که مؤلف در آن سبک جدید را ملحوظ داشته است و در پاورقی مترادفات انگلیسی را آورده است .

٤ صفحه ، مطبع ماڈل ، کلکته ، ۱۹۳۰م .

آغاز : انتخاب از پند لقمان حکیم .

● لغات اربعه

فرهنگ اردو ، فارسی ، عربی ، انگلیسی است در چهار ستون ، از شمس العلما مولوی عطاء الرحمن مرحوم از اعیان کلکته . وی رئیس مرکز خدمات طبی هند بود و بسیار استعداد و قابلیت داشت . شاگرد شرق شناس معروف آقای بلاخمان بود . لیاکان او از هوگلی بودند اما او در کلکته سکنی گرفت و در ۱۹۲۹م درگذشت .

این کتاب اکنون نایاب شده است .

۷٤۰ صفحه ، مطبع انوار احمدی ، اله آباد ، ۱۹۱۵م .

● مثنوی گنج راو (!)

حضرت صوفی شیخ عبدالرحمن فتح آباد در ماه ذیحجه ۹٦٦ھ در ٦٥۰ بیت در فتح آباد سروده است . وی با شیخ لطف الله قطب عالم بیعت طریقت داشت . فتح پور اکنون به فرید پور موسوم است .

مثنوی فارسی است در بیان تصوف و سلوک ، در این نسخه ٦٥۲ بیت آمده است .

ممکن است بعداً دو بیت اضافه شده باشد . بنظرم این کتاب بسیار کهن است مخصوصاً از میان کتابهای که خالصاً در بنگال نوشته شده است . بسیار نایاب شده بود ، خدا بیامرزد مولانا شاه عبدالرحمن مرحوم اسلام آبادی را که پس از تصحیح خوب این را چاپ کرده است .

٤۸ صفحه ، مطبع اصح المطابع ، لکهنو ، سال چاپ معلوم نیست .

آغاز : حمد هادی بیشمار از جان و دل گوید نخست

کو دلم را در برای حق شناسی کرد چست

ذات او موجود واحد جامع وصف کمال

هم قدیم و واجب و پاک آمد از نقص و زوال

اوست بیچون ، هیچگونه ، بی نمونه ، بی نشان
نیست غیرش هیچ چیزی در عیان و در نهان

● مثنوی لطیفه

از سرایندهٔ معروف منشی فاضل* جناب فاضل فرید پوری باقر گنج . مثنویست برای آموزش اخلاق و فرهنگ به فرزندان .

۲٤ صفحه ، مطبع سعدی ، کلکته ، ۱۳۰۷ھ . در پایان ، مثنوی ئی کوتاه اردو سرودهٔ مولانا کرامت ولی چاپ شده است .

آغاز : نمی دانم چنین به یا چنان به
الهی آنچه به دانی مرا ده

● مجموعة الانشاء

از محمد صادق بن مظفر حسین منشی . وی از اعیان جهانگیر- نگر داکا و منشی ی عبدالهادی رحمت خان خرج دار اسلام آبادی چاتگام بود . از این مجموعه بدست آمده است که رحمت خان مزبور در ۱۱۳۵ھ وفات یافته است و شائد محلهٔ رحمت گنج بدو منسوب باشد . بازار عبدالهادی نزدیک حسینی دالان موجود است و ممکن است بازار آقا صادق نیز منسوب به محمدصادق مذکور باشد .

مجموعهٔ رقعات و مقالات است . علاوه بر رقعات و نامه ها که

---

* «منشی فاضل» عنوان مدرک تحصیلی امتحان زبان فارسی است و در قدیم فارغ التحصیلان این امتحان این عنوان را با اسم می نوشتند چنانکه امروز عنوان « دکتر » می نویسند . ع . ن .

همه حقیقی است ، مقاله ای بعنوان «مناظره درمیان شاهجهان آباد و جهانگیر نگر» نیز آمده است . در این مقاله نگارنده حق وطن دوستی را ادا فرموده است . یعنی داکا را بر دهلی ترجیح داده است. مطلب را با نهایت لطافت و ظرافت بیان نموده است . مثلاً وی دلیل می آورد که پدر بر پسر برتری دارد ، پس جهانگیر نگر که منسوب به پدر (جهانگیر پادشاه) می باشد باید برتر باشد . همچنین در این مقایسه، دهلی می گوید که در بنگاله امراض، فیل پا و گهیکه موجود است و هر کس که به بنگاله می رود دچار این امراض می شود . مؤلف این اعتراض را چنین پاسخ داده است که نباید این را امراض تلقی کرد، بل که محبت و مهمان داریِ بنگال است که پا می گیرد و مثل حلقه در گردن آویزان می شود که مهمان همیشه در بنگال بماند .

چنان بنظر می آید که نگارنده بیشتر در لاهور بوده است . به هر حال در این مجموعه اطلاعات مفید متعلق به روزگار اواخر تیموریان دیده می شود .

نسخهٔ خطی که در دست است تاریخ کتابت ندارد و در ترقیمه چنین آمده است: «ذیحجه ۲٤ جلوس بروز شنبه، بوقت دو پاس» از نسخهٔ دوم اطلاعی نیست .

● **محامد حیدری**

اثر معروف قاضی محمد صادق اختر است ، در مدح غازی‌الدین حیدر . اینک نایاب است . به نثر و نظم فارسی می باشد . سر تا سر حکایات و نصایح و لطائف و ظرائف علما و حکما است.

۲۸۸ صفحه ، مطبع سلطانی ، لکهنو ، ۱۲۳۰ ه .

● **مختصر مفید**

کتابیست در علوم هئیت وحکمت وغیره که مولوی سید محمد اسلم ساکن پنڈوه بخش هوگلی برای تعلیم پسرش سید غلام علی بسال ۱۲۰۱ ه نگاشته است . گزیده ایست از رسائل علاء الدین ابو علی قوشجی ، حمد الله مستوفی ، قزوینی ، طوسی ، محمد (مولوی)* مصلح الدین سعدی و غیرهم .

مشتمل بر ابواب زیر می باشد :

(مقدمه) در معرفت مجردات (مفردات) و مرکبات که مبادی ایجاد کائنات اند و همه لزومات آن .

فائده اول : درمیان عقول .

فائده دوم : در بیان احوال اجرام علوی .

فائده سوم : در بیان ملائکه ... * عرش و مکان ... *

فائده چهارم : در بیان ... * و شفق

فائده پنجم : در بیان محاق و هلال و بدر

فائده ششم : در بیان کسوف آفتاب و خسوف ماه .

فائده هفتم : در بیان تاریخ سال و ماه و ... * و ساعت .

فائده هشتم : کون و فساد ، عناصر اربعه ، نفس ... * و ارواح ، حواس خمسه ... *

---

* کلمات ناخوانا . غ . ن .

باطن نفس ، قوای ... * و قوای خادمه و قوای مخدومه ، قوای عقلیه ، تکوین نطفه و تشریح و ترکیب اعضا ، سن و عمر ، اجناس فضائل اند ، انواع اضداد اجناس فضائل که آنها رذائل گویند، جن و شیاطین ، اسامی علوم حکمت نظری و حکمت طبعی .

آغاز : سبحان الله حکمت بالغه خالق الارض والسموات بمرتبهٔ شامل .

نسخهٔ خطی در کتابخانه شرق بانکی پور موجود است .

● (یادداشت دیگر دربارهٔ همین کتاب)

سید محمد اسلم ساکن پنڈوه برای پسرش سید غلام علی نگاشته است ، در بیان فلسفهٔ طبعی . در ۱۲۰۱هـ/۱۷۱۷م از مؤلفات ابوعلی قوشجی ، حمدالله‌مستوفی ، قزوینی ، چوینی ، محمد (مولوی) ، مصلح الدین سعدی وغیرهم گزیده و گردآورده و به «مختصر مفید» نامیده است .

از مطالعهٔ ابواب معلوم می شود که واقعاً کتاب مفید است . اما تاکنون بچاپ نرسیده است و نسخهٔ خطی در کتابخانهٔ پتنه موجود است .

(آغاز : برابر نمونه) .

● مخزن الاخلاق

از مولوی عبدالکریم خان ، رئیس انستیتوت مولوی نواب دهن باڑی بخش میمن سنگه . مجموعهٔ حکایات اخلاقی است برای آموزش فارسی به کودکان .

* ناخوانا

٦٤ صفحه ، مطبع اسلامیه ، داکا ، ١٩٢١م .

آغاز : شخصی با کیسه پر از دراهم بسوی بازار راه گرفت .

● مخزن حقیقت ، دفتر اول

دیوان فارسی مولانا شاه سید برهان الله است وی نعت نیز می سرود ، در این مجموعه علاوه بر نعت ، اشعار عرفانی (نیز آمده است) .

مولانا در مسجد محلهٔ بهات داکا که منزل او نیز در همان محله بود ، مدفون است .

٣٦ صفحه ، مطبع هادی ، کلکته ، ١٣١٧هـ .

آغاز : از وجودت جامهٔ هستی و تارو پود ما .

● مخزن حقیقت ، دفتر دوم

دیوان فارسی مولانا برهان الله است ، با منظومات عرفانی وحجم بیشتر یعنی در ٨٨ صفحه ، مطبع هادی المطابع ، ١٣١٨هـ .

آغاز : فروزان است از عکس رخش آئینهٔ دلها

● مخزن الفتاوی ـ به فارسی و آردو

از مولانا حافظ محمد عبدالله، مدرس دوم سابق مدرسهٔ محسنیه داکا . در پاسخ استفتا های بعضی مردم . مجموعه ایست بسیار مفید و خوب در مسائل فقهی .

مولانا بسال ١٨٥٧م در کلکته متولد شد . درسهای ابتدائی را در خانهٔ خود خواند . بسال ١٨٧١م در مدرسهٔ کلکته ثبت نام

کرد و همیشه بورس درجهٔ یک دریافت می نمود . در همان زمان کمی زبان انگلیسی نیز یاد گرفت و در خارج از مدرسه درسهای حدیث و تفسیر می‌گرفت . بسال ۱۸۸۰م فارغ التحصیل شد و در مدرسهٔ دولتی چاتگام «مدرس چهارم» گماشته شد . در ۱۸۸۶م به مدرسهٔ محسنیه داکا انتقال یافت . در همان زمان کتابی بعنوان «تسهیل ـ الفرائض» تألیف نمود . سپس متوجه شد که بدون دریافت علم‌حساب نمی توان علم فرائض را دانست ، آنگاه رساله‌ای بنام «مخزن الحساب» به زبان آردو نگاشت .

اکنون باز نشسته شده در خانهٔ خود مشغول به یاد خدا است و خدمت اسلامی یعنی فتاوی نویسی انجام دهد . اخیراً کتابی‌به اردو بنام «تواریخ کلکته» تألیف کرده است . وی دو فرزند دارد که هر دو شاغل هستند .

مخزن الفتاوی نخستین بار در ۱۹۱۱م بچاپ رسید . پس از آن مکرر منتشر شده است . دومین بار در مطبع کلیمی کلکته چاپ شده است ، در ۱۲۰ صفحه .

آغاز : سبحانک اللهم لک الحمد فی الاول والاخر والصلوة والسلام علی سید المرسلین محمد ... وعلی آله وصحبه الکرام ...*

● مرآة الاحوال

از مولوی عبدالعلی اسلام آبادی . شرح حال مؤلف در جای دیگر آمده است . چون کتاب را ندیده ام از تفصیل بیشتر عذر می خواهم .

---

* نا خوانا . ع . ن .

● مسدس حامد

ازمولوی حاجی الله بخش مجموعه دار متخلص به حامد مرحوم وی از اعیان و زمینداران سلهت بود و این کتاب را بسال ۱۲٦۸ھ در مسائل اخلاقی نگاشته است .

۲۰ صفحه، تا کنون چاپ نشده است . نسخهٔ خطی نزد دوست محترم مولوی عبدالله موجود است .

آغاز : دلا مرنج و نه هرگز شکسته خاطر باش
به بندگی خدا هر دمی تو حاضر باش
بسوی رحمت و فضلش همیشه ناظر باش
بنام پاک خداوند خویش ذاکر باش
ز جمله نعمت او هر نفس بکن اقرار
ز راه بی خردی هیچ گاه مکن انکار

● مسلک الاحناف فی مسائل الاعتکاف

از مولانا الحاج محمد عبدالحی مرحوم اختر ابن حاج شیخ عبدالرحمن صدیقی نصیر آبادی . در توضیح مسائل اعتکاف است . شخصیت او منفرد بود چون خداوند متعال به وی هم مال دنیا و علم و هم مال دین داده بود . وی از یک سو زمین دار بولائی نصیر آباد میمن سنگھ بود و از سوی دیگر دانشمند بزرگ . از ابتدا گرایش به تألیف و نگارش داشت و فوق العاده علاقه به کتاب داشت . کتابخانه ای بی بدل تشکیل داده بود . دانشمندان بخاطر وی به بولائی رفت و آمد داشتند و در آنجا عَلَم علم بلند بود . وی

مسلمان با حرارت بود. من او را در ۱۹۰۶م در داکا دیده ام. حدود بیست سال می گذرد که وفات یافته است.*

مطبع احمدی کانپور، ۱۳۰۲هـ.

آغاز: الحمد لله الذی خلق آدم و علمه من الاسماء عالم یعلم والصلوة والسلام علی رسوله المبعوث بجوامع الکلم وعلی آله.

● مصباح الجنان

«بدء الأمالی» منظومهٔ معروف عربی در عقائد می باشد. حدود چهل سال پیش مردم درس این منظومه را می گرفتند و درس می دادند. بل که از برداشتند. خان بهادر حاجی عبدالکریم خاکی الایچی پوری (داکا) این منظومه را به نظم فارسی گزارش داده است. شائد وی احساس کرده بود که اکنون این گونه کتابها رواج ندارد. به همین خاطر این شرح چاپ نشده است. در ابتدا پیشگفتار در یک صفحه دارد.

۲٤ صفحه، نسخهٔ خطی در کتابخانهٔ دانشگاه داکا بشماره B68/9، مؤرخ ۱۲۷۷هـ.

آغاز: اما بعد این چاشنی گیر مائده سخن گستری عبدالکریم بن عبدالعظیم ولد محمد فایق ولد محمد صادق.

● مظفر نامه

تاریخ مفصل نظامت بنگاله است از ابتدائی روزگار نواب علی وردی خان تا واقعهٔ زندانی شدن نواب مظفر جنگ بدست فرنگیان، در ۱۷۶٦م.

---

* حدود ۱۹۱۵م. ع. ن.

کرم علی خان مرشد آبادی که مصاحب نواب مظفر جنگ بوده، مظفر نامه را بسال ۱۱۸۷ھ تألیف کرده است. کتابیست بزرگ و تاکنون چاپ نشده است.

آغاز: حمد لا محدود و شکر نا معدود سزاوار صانعیست که بیک امر کن نسخهٔ دو کون پرداخت.

● مظهر معما

نساخ مرحوم به تمام اصناف سخن علاقه داشت. «مظهر معما» رساله ایست کوتاه در معما، که در آن نخست معما های را که خودش سروده بود، آورده است و سپس حل آن درج نموده است. شرح معما ها به فارسی است. اما بعضی معما ها بزبان اردو نیز می باشد.

معمای باسم مولانا حالی:

«دل ما گرفتار زلف دو تایش
سر ما ست پامال طرز قبایش

از دل ما باعتبار سخن حرف حای اسمی یعنی حا و الف و از زلف باعتبار تشبیه حرف لام و از لفظ دو باعتبار عدد که ده است یای مسمی خواست، پس اسم «حالی» بظهور آمد».

اگر نساخ توضیح مذکور را نمی داد من به نا آگاهی خود اعتراف می کنم که اصلاً این معما را نمی فهمیدم.

رقاصهٔ معروف لکهنو «مشتری» نام داشت و من مجموعهٔ نامه های او به «نساخ» را در مطبع جادو داکا چاپ کرده ام، نساخ معمای باسم او همراه با حل چنین آورده است:

«به بزم می‌کشی در هوش مستی
لب من بر لبت باری رسیده
سر هجر و سر روز و سر روی
ز تیغ وصل شد آخر بریده

هر گاه لب من که میم است به لب تو که بسبب ترادف ازان شفقت مراد است رسد مشفت شود و هر گاه مشفت با ری متصل شود مشفتری انجامد . چون سر هجر که ازان فای فراق خواسته ، بریده شود یعنی چون از مشفتری حرف فا دور کرده شود مشتری پدید آید» .

معمای به آردو باسم «امیر» :

«صیاد کا دم بند ہے نغموں سے تمھارے
لب ہاے مزامیر ہی خاموش نہیں ہیں

از لب هاے مزامیرمیم و حرف زا خواسته و از خاموش شدن بیکار گشتن مراد است .

چون لب هاے مزامیر که میم و زا است بیکار شد امیر حاصل آمد» .

۱۵ صفحه ، مطبع بحر العلوم لکهنو ، ۱۲۹۶هـ .

آغاز : بعد حمد و صلوة هیچ میرز عبدالغفور خالدی متخلص به نساخ بخدمت سخن سنجان باریک و نکته فهمان دقیقه گزین .

● **معیار الامراض**

از رام پرشاد بن گنگا پرشاد عظیم آبادي . وی این کتاب را

بسال ۱۲۴۷ھ در کلکته نگاشته است . در آن زمان وی در آنجا به پندت شیو ناته و پندت جوالا ناته فرزندان پندت داتا رام کول درس می داد. شیو ناته مذکور بعداً نخستین قاضی‌ی دادگاه عالی کلکته شد و بیمارستان شیو ناته در کلکته بدو منسوب است .

پندت داتا رام نیز به فارسی شعر می‌سرود و کتاب می نوشت. او از خانوادهٔ پندتان کشمیری الاصل بود بعداً این خانواده در کلکته مقیم شد . لگارندهٔ کتاب (رام پرشاد) شاعر خاص زبان فارسی می‌باشد و زبان عربی نیز می داند . کتاب دیگر «برء الامراض» در معالجات نیز ازوی در دست است که شائد چاپ نشده است .

معیار الامراض در بیان جمیع قوانین مربوط به همهٔ امراض بدن می باشد .

۳۳ صفحه ، مطبع نور علی خان محله کولو ٹوله کلکته ، متصل خانهٔ داتا رام پندت ، ۱۸۳۶م .

آغاز : حمد بیحد و سپاس بیقیاس حکیمی را زیبد که بامتزاج کیفیات اربعه متضاده ارکان مختلفه حیوانات و نباتات و معدنیات وکل موجودات .

۷۶ معیار المنطق

از مولوی عبدالحمید متوطن لوا کهالی . شرح رسالهٔ معروف عربی «میزان المنطق» است. تا زمانی که «میزان المنطق» جزو برنامهٔ درسی بوده ، شرح حاضرنیز بسیار مقبول بوده است .

۴۶ صفحه ، مطبع غوثیه ، کلکته ، ۱۳۱۲ھ .

آغاز : تقدس و تنزیه مر خالقی را که صور گونا گون ...

● مفتاح التهجی

از جناب مرحوم مولوی دستور علی که در سیدنی پور متولد و در جهانگیر نگر مدفون گشت . کتابیست برای آموزش زبان فارسی به کودکان . مدتی پیش جزو برنامهٔ درسی بود اما با سقوط زبان فارسی ، این کتاب از رواج افتاده است .

نگارنده ، استاد من بود و تا آخر زندگی به بنده لطف می‌فرمود. وی خواهر زادهٔ مولانا عبید الله العبیدی بود و با وی به داکا آمد و همین جا ماند . بسیار نیکو کار بود و مشرب صوفیانه داشت . حدود پانزده سال پیش* در گذشته است . جایش در بهشت باد .

۲۸ صفحه ، مکرر چاپ شده است .

آغاز : الف با ...

● مفتاح المنتخبات (بزبان اردو)

ترجمه و شرح «منتخبات جدیدهٔ فارسی» است برای امتحان متوسطهٔ دانشگاه کلکته . از مولوی میر محمد مدرس زبانهای عربی و فارسی و اردو در مدرسهٔ عالیه کلکته .

۲۰۸ صفحه ، مطبع سعیدی کلکته ، ۱۹۰۲م .

آغاز : تنبیه ، جن لفظوں کا ماده الگ الگ حرفوں میں لکھا گیا ہے .

● مفید الانشا معروف به دستور مبتدی

رسالهٔ مختصری است در انشا ، نگاشتهٔ منشی لکهراج معروف

---

* در حدود ۱۹۲۰م . ع . ن .

به منشی علی قلی خان. مجموعهٔ نامه های شخصی نگارنده ونامه‌های دولتی و شخصی سرپرست وی مکرم الله خان فوجدار رنگ پور مضاف صوبه سرکار کوچ بهار آستان بنگاله ، و نامه های محمد محسن علی خان میر منشی‌ی سرکار شاهزاده عظیم الشان است که نگارنده برای پسر خود جنت رای بسال ۱۱۲۶ه گرد آورده است . این مجموعه ، اطلاعات تاریخی راجع به اواخر روزگار تیموریان بدست می دهد .

من اطلاع ندارم که این رساله بچاپ رسیده است یا خیر . بل که از نسخهٔ خطی دیگر هم خبر نیست . نسخه‌ای که من دارم مؤرخ ۹ رجب ۱۲۱۱ه مطابق با ۲۹ پوس ۱۲۰۳ بنگله بروز دوشنبه می باشد .

مفید الصبیان ـ انشا

از مولوی محمد حافظ قاضی داد گاه بخش داکا جلال پور [فرید پور کنونی] . رسالهٔ مختصری است که تا کنون چاپ نشده است . نسخهٔ خطی در کتابخانهٔ خان بهادر کاظم الدین احمد صدیقی زمیندار بلیادی بخش داکا موجود بود که بعداً وی به کتابخانهٔ دانشگاه داکا اهدا کرد . مؤرخ ۱۱ ماه بهادون ۱۲۰۲ بنگله بروز چهار شنبه .

آغاز : بعد انشاء حمد وثنا حضرت خالق الارض والسماءواهدای دورد (تا معدود حضرت خیر الانبیاء) .

منتخب مثنویات و دیوانات

از شاه قسیم الدین احمد از مردم شجاع آباد مانک گنج داکا . گزیدهٔ مثنوی ها و دیوان های فارسی و اردو که بیشتر جنبهٔ مبیئله «وحدت الوجود» دارد .

۸۶ صفحه، مطبع مسلم، داکا، ۱۹۲۵م.

آغاز: شکر ایزد نتوان شد که باین جسم فانی.

● ناظورهٔ جان فزا

مجموعهٔ ۱۱۷ رباعی‌ی فارسی‌مولانا ابو المعالی محمد عبدالرؤف وحید مرحوم است. وی مترجم هئیت گورنر جنرال* و شاگردحضرت فریاد عظیم آبادی بود.

۴۲ صفحه، چاپ دارالسلطنة کلکته.

آغاز: حمد از حد و حصر باشد افزون
حمدی که حصر و شمارش بیرون
آن پاک خدای را که ذات پاکش
بی کیف وکم آمدت وبی شبه وچون

● نالهٔ حسینی

از مولوی ولایت حسین بردوانی، وی داماد و شاگرد مولانا فضل الکریم است و در مدرسهٔ دولتی چاتکام تدریس می کند. مولانا اکنون مخاطب به «شمس العلماء» و مدرس اعلی در مدرسهٔ عالیه کلکته می باشد. جوان خوش اخلاق، آگاه و هوشمند است. تحصیلات خود را در مدرسهٔ دولتی داکا به تکمیل رسانیده و بعداً به مدرسه دیوبند رفته حدیث و فنون دیگر را تکمیل کرده است. وی معلم پیروز است و در تمام فنون مخصوصاً در علوم ادبی تدریس می کند و شهرت دارد.

---

* Governor General Council

«نالهٔ حسینی» مرثیه ایست بر وفات مولانا فضل الکریم متوفی ۱۳۲۷ھ صدر مدرسهٔ سرکاری (دولتی) داکا.

۸ صفحه، مطبع رزاقی، کانپور و مطبع یوسف داکا (چاپ دوم).

● نجاة النحاة

شرح فارسی «کافیه» است از مولوی تفضل علی ابن شاه واصل علی مدرس اول مدرسهٔ واحدیه بهادر پور بخش سلهت. وی از مردم سلهت است. از دیباچه بدست می آید که مولانا اکبر علی از مردم رنگلی بخش سلهت که شاگرد مولانا عبدالحق خیر آبادی و خلیفهٔ صوفی فتح علی قدس سره بود، در مدرسهٔ عالیه کلکته تدریس می‌کرد و کافیه را خوب درس می داد و در این باره شهرت خاص داشت. مولانا شرافت علی‌سلهتی در فن تدریس کافیه از مولانا اکبر علی‌کسب کمال نمود و در مدرسهٔ اجیریه بهول باڑی بخش سلهت بعنوان مدرس شغل اختیار نمود. مولوی تفضل علی از وی درس کافیه گرفت و در حین درس سخن های استاد را که به اردو بود، فی المجلس به عربی یاد داشت می نمود. سپس باصرار مولوی عبدالمقتدر مدرس مدرسهٔ تقریرات کافیه را به فارسی ترجمه کرد و به «نجات النحات» موسوم کرد و چاپ نمود.

چنان بنظر می رسد که شارح، به فارسی شعر نیز می سرود.

در پایان تاریخ ترجمه را چنین آورده است: «قد فرغت من ترجمة الکافی (الکافیه) لیلة الثلثا بعد عشرین و ثمانیة ایام خلت من شهر ربیع الاول فی السنة الثانیه بعد عشرین و الف و ثلث مائة عن الهجرة النبویة علی صاحبها الصلوات التسلیمات والتحیات».

٣٠٤ صفحه ، مطبع قیومی ، کانپور ، ١٣٢٤ھ .

آغاز : عزت حکمتک یامن بنی الاسلام و اعراب احکامه بالکلام وصلی الله علی المتصرف الیه من الخیر و علی آله واصحابه العاملین فی الدین بالرفع والنصب والجرالی الخیر ما کاف السماء مرفوعة والجبال منصوبة .

نجم السعادت

از مولوی محمد اشرف خان مرحوم شاگرد آقا احمد علی مرحوم . اشرف مرحوم اصلاً از قصبهٔ سکندیه ، سانک گنج داکا بود اما در کودکی قدم از خانه بیرون نهاد و دیگر به خانه بر نگشت و زندگی را در کلکته گذرانید . وی مدرس فارسی در مدرسهٔ عالیه کلکته بود و تا آخر حیات مشغول به مطالعه و تألیف بود . اما از تألیفات خود هیچ فائده مادی نبرد چون وی اخلاق وعادات قدیم داشت و از روش های جدید (برای کسب مال) آگاهی نداشت .

رسالهٔ حاضر برای آموزش زبان فارسی به کودکان است .

١٨ صفحه ، مطبع سرکاری وابسته به مدرسهٔ عالیه کلکته ، ١٨٩٠م .

آغاز ، الله ، واحده ، شریک ، مسکون .

نسیم السحر = هدیة الاولی الالباب یعنی رقعات اختر واصحاب

مجموعهٔ رقعات مولوی عبدالحی اختر مرحوم زمیندار بولائی بخش میمن سنگھ و پسر او مولوی عبدالرب است . بیشتر رقعات به فارسی است و بعضی به اردو .

۱۱٤ صفحه ، مطبع سعیدی کلکته .

آغاز : ایزد و بنده نواز و جان ستان جان بخش را زبانی که هم آفریدهٔ اوست می ستایم .

● نشأة الطالبین - انشا

از منشی داتا رام متخلص به برهمن . چنان بنظر می رسد که وی از مردم بنگال نبود . بخاطر کسب معاش بسال ۱۲۸۸ھ به سری رام پور رفت و آنجا برای آموزش زبان فارسی به بابو پران کشن رای و بابو نرائن رای پسران دیوان گولک چند رای گماشته شد .

بنظر می‌رسد که برهمن انشا نویس با استعداد وآشنا با علوم ادبی بود . وی با استادان و شاعران معاصر مکاتبت داشت و به خدمت کارپردازان انگلیسی نیز رسیده بود . چنان که در خاتمهٔ کتاب قصائدی چند و ترجیع بندی در ستایش مستر پیری موجود است . در این کتاب غزلیات فارسی او نیز دیده می شود .

نشأة الطالبین بروزگار لرد میرا تألیف شده است چنان که در خاتمه می گوید :

گلزار جهان زر بیم دی(!)
بهار . . . . * لارد میرا

۱۱٦ صفحه ، مطبع شیخ هدایت الله . . . * بابو رام ، ۱۲۲۵ھ ۱۸۲۰م ، معلوم نیست مطبع مذکور در سری رام پور بود یا در کلکته .

---

* . . . ناخوانا . ع. ن.

آغاز : ستایش ایزد عز و جل که پیک فکر دور اندیش را بیک چشم زدن گرد گیتی می رساند .

● نظم العقائد

از سولانا قاری محمد سیف الله صدیقی حنفی قادری ساکن چاتگام . ترجمهٔ منظوم قصیدهٔ «بدء الامالی» است در عقائد اسلامی . مترجم فقط به ترجمه اکتفا نکرده است بلکه توضیحات نیز داده است .

۳۶ صفحه ، مطبع . . . * ۱۳۲۰ھ .

آغاز : حسن عنوان نامهٔ ایمان
حرف حمد و ستایش احسان

● نعت عزیزی ـ بخش اول و دوم

مجموعهٔ غزلیات وقصائد نعتیه بزبانهای آردو وفارسی کهبفرمائش مولوی قاری حافظ محمد یعقوب مدرس مدرسهٔ عزیزیه کمرله بچاپ رسیده است .

بخش اول ، ۲۰ صفحه ، مطبع محسنی ، جونپور ، ۱۳۲۷ھ.

آغاز : ای خدای خالق هر دو جهان
شد ازو پیدا زمین و آسمان

بخش دوم ، ۳۲ صفحه ، مطبع محسنی ، جونپور ، بفرمائش مولوی قاری حافظ محمد عتیق خان مدرس مدرسه عزیزیه کمرله .

آغاز : درد دل کے واسطے پیدا کیا انسان کو
ورنه طاعت کے لیے کچھ کم نه تھے کروبیان

---

* نانویس . ع . ن .

چنان بنظر می رسد که هر دو بخش را حافظ صغیر احمد گرد آورده است .

نقد الجواهر

از مولوی مشیر علی متخلص به دبیر ساکن بخش سیالکوت ، در رد مولوی لطیف الرحمن مرشد آبادی است .

نهال خیال

مثنوی فارسی است سرودهٔ شاهزاده محمد بشیر الدین توفیق بن سلطان شکر الله مرحوم بن تیپو سلطان شهید نور الله (مرقده) پس از شهادت سلطان تمام فرزندانش را به کلکته آوردند که پدر توفیق نیز جزو آنان بود .

توفیق محقق‌کامل و شاعر و نثر نویس چیره دست عربی وفارسی بود . صحبت با او در کلکته گویا شرکت در مجلس علم وعمل بود. مولانا عبدالرحیم‌تمنا ، مولاناعبیدی ، جناب‌نساخ همه در آنجا جمع می شدند .

این مثنوی مکرر چاپ شده است اما من از زیارتش محروم مانده ام .

واقعات ودودی ـ مجموع الفتاوی

از مولانا عبدالودود حنفی اسلام آبادی مرحوم مدرس اول مدرسهٔ سرکاری (دولتی) چاتگام واستاد سابق زبان عربی در پریسدنسی کالج کلکته .

این کتاب درمیان روحانیان به‌نام «فتاوی ودودیه» شهرت دارد . مدتی پیش این فتاوی بسیار معروف و متداول بود اما اینک کمیاب است. در ابتدا مقدمه ای دارد بعنوان «واقعات ودودی» که در آن فرایض و تعریف مفتی، امتیاز کتب فقه و روش استخراج مسائل به خوبی بیان شده است . سپس مؤلف در دو مجلد بروش استفتا و جواب و بترتیب ابواب فقهی، فتاوی را درج نموده است .

جلد اول در ۱۹۲ ،صفحه جلد دوم در ۲۰۶ صفحه. مطبع برکتی، کلکته، ۱۲۹۰ھ، ۱۲۹٤ھ .

آغاز: الحمد لله الذی افتی لنامه به.

● وقایة الصرف

از مولانا مولوی محمد مرحوم ساکن منگل کوٹ بخش بردوان . منظومهٔ فارسی است در مسائل صرف عربی برای آموزش کودکان . بنده نیز در ایام کودکی بعضی ابیات این منظومه را حفظ کرده بودم .

این رسالهٔ کوچک تاکنون چاپ نشده است اما افراد باسواد بنگال غربی که در قدیم درس خوانده بودند این رساله را ازبر دارند .

آغاز : بعد تحمید خالق اکبر
و ز پس نعت سید اطهر
بشنو از نی اصول از اعلال
فارسی در فن صرف کمال (کذا)

● هفت آسمان

محقق نامدار بنگال مولوی آقا احمد علی جهانگیر نگری تصمیم

گرفته بود که مثنویات فارسی را که به تتبع «هفت پیکر» نظامی گنجوی تا روزگار او سروده شده است ، بررسی کند و مجموعه ای به‌نام «هفت آسمان» تهیه نماید . اما چاپ در دست که بسال ۱۸۶۹م در کلکته بعمل آمده است فقط «آسمان اول» را دارد . و تاآنجا که من اطلاع دارم مؤلف نتوانسته بقیه کتاب را فراهم آورد . من بعضی اوراق این کتاب را نزد بازماندگان مؤلف دیده ام .

از رسالهٔ حاضر بدست می آید که آقا مرحوم مطالعهٔ گسترده و اطلاعات بدیع ونادر داشت و در طبع او جدت وندرت بود .

۱۷۴ صفحه ، مطبع بپتست مشن ، کلکته ، ۱۸۶۹م .

آغاز : الحمد لله رب العالمين والصلوة على رسوله .

* * *

(بخش عربی)

● الارشاد الی تربیة الاولاد

از خان بهادر مولوی موسی ، ام ـ آ، برای مدارس عربیهٔ بنگال.

مطبع پروفشنل ، داکا ، ۱۹۲۷م ، ٤٤ صفحه .

آغاز : الحمد لله رب العالمین الرحمن الرحیم مالک یوم الدین والصلوة والسلام علی سید المرسلین.

● باکورة الادب

شمس العلما ابو النصر محمد وحید ، ام ـ آ ، ساکن سلهت و رئیس سابق مدرسهٔ سرکاری (دولتی) داکا ، برای آموزش زبان عربی به کودکان به روش نوین نگاشته است . تا وقتی که مؤلف ریاست مدرسهٔ مذکور را بعهده داشته ، این کتاب بسیار بفروش می رفت ، اینک از برنامهٔ درسی حذف شده است . کتاب خوب بود .

مطبع اصح المطابع ، حیدر آباد ، دکن ، ۱۹۱۹م .

در ابتدا با کمک خطوط حروف سازی را یاد داده است .

● براهین قطعیه

از مولانا کرامت علی مغفور . در تأیید برگزاری مجلس توصیف

میلاد حضرت پیامبر (ﷺ) .

۳۲ صفحه ، مطبع بشیری ، کلکته ، ۱۲۸۷هـ .

آغاز : نحمده نصلی علی رسوله الکریم . ماقولکم رحمکم الله تعالی فی عمل المولد والقیام . . .* بدعة و مکروه .

● بستان الادب

از مولوی ابو البشر محمد عثمان غنی صدر مولوی اسکول داکا . بجهت تعلیم عربی نگاشته است .

۷۵ صفحه ، مطبع الگزندریه ، داکا ، چاپ چهارم .

● بسیط . . .*

از علامه نجم الله الکرون معروف به شیخ زاده . کتاب نفیس است در علم فرائض ... *

● تحفة العرب والعجم فی مدح سید ولد آدم

قصیدهٔ عربی ست از مولوی عبدالرشید مدرس سابق مدرسهٔ عالیه کلکته و داکا کالج ساکن شجاع نگر بخش پبنه . در پاسخ قصیدهٔ پنجم سبعهٔ معلقه .

در خاتمه در دو صفحه معرفی نامه کتاب به زبان انگلیسی درج شده است .

۳۲ صفحه ، مطبع ستارهٔ هند ، کلکته ، ۱۹۲۵م .

آغاز : بحمد الله حمد الشاکرینا نصلی علی ختام المرسلینا
علی خیر الوری بدر الکمال رسول الله رب العالمینا

---

* نانویس

● تحقیق الاضابیر فی سماع المزامیر

از مولوی شاه حاجی محمد عبدالحی مرحوم ابن مولوی شاه مخلص الرحمن اسلام آبادی . نگارنده از روحانیان و مشایخ معروف چاتگام بود و عده‌ای کثیر با وی ارادت داشتند . نسبت وی با طریقهٔ ابو العلائی است .

کسی رساله‌ای در تکفیر اصول سماع بامزامیر نگاشته بود ، نگارنده آن رساله را رد کرده است .

. ٤ صفحه ، مطبع اسلامی ، غازی پور ، ۱۳۱۲ھ .

● تسهیل الفرائض

مجموعهٔ مسائل فرائض است به عربی ـ نام تاریخی کتاب «شفیق الوارثین»* می باشد. تا مدتی در مدارس بنگال تدریس می شده است. مردم می گویند که این کتاب از «سراجیه» آسان تر است چون (با شرح) مکرر طبع شده است .

از جناب مولانا حاجی حافظ محمد عبدالله مدرس سابق مدرسهٔ محسنیه داکا . بسال ۱۳۰۸ھ تألیف نموده است . نگارنده اصلاً از کلکته می باشد اما مدت ها در داکا اقامت داشته است و در همین جا خویشاوندی ها بوجود آورده بود . اکنون باز نشسته شده ، گاه در کلکته و گاه در داکا اقامت دارد . در مسائل فقهی مهارت دارد و مفتی ورزیده است .

---

* این مادهٔ تاریخ برابر با ۱۲۸۸ می باشد اما مؤلف ثلاثه غساله ، تاریخ تألیف ، ۱۳۰۸ هجری یاد کرده است . ع. ن.

٤٨ صفحه .

آغاز : نحمدک یا من تفرد بالبقا وقضی علی خلقه بالقضاء ونصلی علی رسولک محمد سید الانبیاء .

● تعلیم الفرائض

از جناب خان بهادر مولوی محمد موسی ام ـ آ ـ رساله ایست در تتبع «سراجیه» که برای آموزش مسائل ارث نگاشته شده است . در ٦٨ صفحه . اینک جزو برنامهٔ درسی می باشد ، قبلاً نیز تدریس می شد . مؤلف در این رساله مسائل فرائض را با کمک علم حساب و به سبک جدید بیان نموده است .

مطبع رحمانیه ، داکا ، ۱۹۲٤م .

آغاز : الحمد لله الذی خلق الارض والسموات و جعل الاحوال خبر وسیلة القضاء الحاجات .

● تمرین الطلاب لحصول الاداب

رساله ایست برای آموزش علم و ادب عربی ، در ٥٠ صفحه که علامه حاج مولانا عبدالاول جونپوری گرد آورده است .

مطبع آسی ، لکهنو ، ۱۳۲۰ھ .

● تیسیر المنطق

خان بهادر مولوی محمد موسی ام ـ آ ـ رئیس دانشکدهٔ متوسطهٔ اسلامیه داکا مسائل منطق را بروش ساده بیان فرموده است . مؤلف از قال اقول بی‌مورد و مباحث غیر مفید صرف نظر نموده است ومسائل

را تا سطح «قطبی» آورده است . بدین لحاظ این کتاب در موضوع خود مفید است . در این روزها مثل زبان انگلیسی که زبان زد کارمندان معمولی شده است عربی‌ی خود ساخته نیز رواج یافته‌است . برای قلع و قمع آن لزوم دارد که اینگونه کتابها تألیف شود . با کمک این دانشجویان میتوانند عربی را درست بخوانند . اما کسی گوش بر فغان درویش ندارد . اکنون این کتاب از برنامهٔ درسی حذف شده است .

مطبع پروفیشنل ، داکا ، ۱۹۲۷ ، ۱۰۰ صفحه .

آغاز : الحمد لله الذی جعل المنطق حداً فاصلا بین الانسان و الحیوان و خص اشرف المخلوقات بنور الحکمة و الحجة والبرهان .

● حاشیهٔ بدیع المیزان

«بدیع المیزان» کتاب معروف در منطق می‌باشد و در این روزها در بعضی مدارس اسلامی تدریس می شود . ملا محمد صادق شرحی بر آن نوشته که بسیار نایاب است . وی از دانشمندان قرن یازدهم هجری واصلاً ایرانی بود . همراه با سلطان محمد شجاع در جهانگیرنگر داکا اقامت داشت . کجا و کی وفات یافته است ؟ معلوم نیست .

نسخهٔ خطی این کتاب در گنجینهٔ بهار کتابخانهٔ سلطنتی موجود است .

آغاز . . . نور . . . ای زین نفوسنا المجرده غیر الماسیة .

● حزب الارواح

مجموعهٔ کوتاه اوراد و اعمال است از مولوی محمد نصیرالدین خان ساکن بهوال داکا .

١٤ صفحه ، مطبع اسلاميه ، داكا .

آغاز : اعوذ بالله من الشيطان الرجيم .

خطب النبى والصحابه

این مجموعه را شمس العلماء ابو نصر وحید ام ـ آ باز نشسته ، متوطن سلهت برای برنامهٔ درسی مدارس اسلامی گرد آورده بود اما اینک از برنامهٔ حذف شده است . . .

١٠٠ صفحه ، مطبع اسلامیه ، داکا ، ١٣٣٧هـ .

آغاز : ان الحمد لله نحمده ونستغفره ونتوب اليه ونعوذ بالله .

دراية الادب فى لسان العرب

کتاب معروف درسی برای تعلیم عربی است از مولانا عبید الله العبیدی مغفور ، رئیس سابق مدرسهٔ داکا . بار ها چاپ شده است . نسخه‌ای که در دست دارم در مطبع سفیدی ، لاهور بسال ١٨٩٨م در ٦٣ صفحه بچاپ رسیده است .

آغاز : حکی ان کلیا کان .

سوانح النعم فى تفسير الجزء عم

تفسیر پارهٔ عم است برای کلاسهای بالا در مدارس اسلامی ، از خان بهادر مولوی محمد موسی ام ـ آ رئیس مدرسهٔ داکا .

مطبع پراونشل (پروفشنل ؟) ، داکا ، ١٩٢٥م ، ١٠٣ ص .

آغاز : الحمد لله العظيم الرحمن الرحيم الذى انزل القرآن العربى المبين .

شرح بدیع المیزان

از مولانا مخلص الرحمان مغفور اسلام آبادی بسال ١٢٥٩ھ تألیف شده است.

این شرح در لکهنو چاپ شده است اما من نسخهٔ خطی دارم.
آغاز: بمعرفة المعقولات هذه براعة الاستهلال بناه علی ان الموضوع المنطق المعقولات

شرح سلم العلوم

«سلم العلوم» متن مقبول است از ملا محب الله بهاری که در عرب و عجم تدریس می شود و خدا می داند که در کشورهای مصر، افغانستان و هند چه قدر شرح های بر این کتاب نگاشته شده است. اکنون هم نصاب نظامیه از شروح سلم العلوم سنگین است.

شرح حاضر نایاب و غیر معروف است، نگاشتهٔ مولوی محمد اشرف ابن ابی محمد العیاس بردوانی. وی شاگرد مولانا محمد صالح لکهنوی بود و بروزگار محمد شاه (٦١ - ١١٣١ھ) زنده بود. وی در ١١٤٦ھ بدان پرداخته و در ١١٥٠ھ بپایان رسانیده است.

(نسخه های خطی) این شرح در کتابخانهٔ بانکی پور و گنجینهٔ بهار کتابخانهٔ سلطنتی (کلکته) موجود است.

آغاز: سبحانه فی اخراج الجائزات من بکتم العلوم الی ساحة الوجود.

ضرورة المسلمین فی الصلوة علی سید المرسلین

مجموعهٔ اوراد و اشغال است که مولانا حاجی لظام الدین ابن

حاج عصمت علی ساکن گوال ڈینگه پست خانه چٹا گانگ از «افضل۔ الصلوة علی سید السادات» گزیده و منتشر نموده است.

مطبع مصطفائی ، کلکته ، ۱۲۲۶ھ ، ٤٤ ص .

آغاز : الحمد لله رب العالمین حمداً یقترن بحکمة البالغه .

● ضمیمهٔ درایة الادب

تألیف گران بهای عبیدی مرحوم است که در مدت پنجاه شصت سال صد هزاران نفر را با زبان عربی آشنا کرده و صرف و نحو عربی را از غار عمیق بیرون کشیده بر راه روشن پیاده کرده است .

٥٤ صفحه ، چاپ لاهور ، ۱۸۸۲م .

آغاز : افعال و مصدر و مشتقات دو قسم ہیں ۔ مجرد و مزید .

● طراز الازهار فی سیر الفلاسفة الکبار

رسالهٔ نایاب است از تألیفات مولانا عبید الله العبیدی . بنابگفتهٔ مؤلف مردم این ناحیه از احوال درست فیلسوفان یونانی بی اطلاع اند .

این کتاب در دو بخش تألیف شده است . بخش اول در تعریف فیلسوف و بخش دوم در شرح حال و بحثی درافکار فلسفی فیثاغورث، حکیم لقمان ، سقراط ، افلاطون و ارسطو وغیره .

اکنون این رساله قطعاً کمیاب است ، نسخهٔ چاپی که من دارم افتادگی دارد و نمی‌توانم نام چاپخانه وسال چاپ را یا دداشت کنم ، ٥٦ صفحه .

● قانون الهی

مجموعهٔ منظومات عربی حافظ . . . مکی است که بصورت ناقص چاپ شده است . سراینده در مکه متولد شد و در نواکهالی ازدواج کرد و اکنون همانجا زندگی می کند . این مجموعه آفریدهٔ طبع حافظ مکی و آیینهٔ وضع فکری اوست .

۳۲ صفحه ، چاپ کلکته .

● کنایات (کفایات) منوری

در مسائل طبی از حکیم سید منور حسین ابن سید فضل حسین امروهی. نگارنده این را در مرشد آباد تألیف نموده و به ناظم مرشد آباد معنون ساخته است .

۸ صفحه ، مطبع سراجی .

آغاز : الحمد لله الذی خلق الانسان افضل الکائنات والصلوة لمن هدانا الی صراط النجات فعلیه وآله اکمل التحیات .

● لُبّ الاعراب

در فن نحو . از مولانا عبدالله العبیدی رئیس مدرسهٔ داکا . در سال ۱۲۸۸ه تألیف کرده است .

۹۷ صفحه ، مطبع نولکشور ، لکهنو .

● لؤلؤ المکنون فی الامثال اللتی تمثل بها الامین الماسون

مجموعهٔ ضرب الامثال است که حضرت رسول الله ﷺ در حین سخنرانی های خود فرموده است و شمس العلماء مولوی حافظ محمد

اسحاق بردوانی با کمک کتب حدیث جمع آوری کرده است و برای استفادهٔ عمومی ترجمهٔ زیر نویس بزبان اردو نیز درج نموده است.

خوبی کتاب اینست که مؤلف در اکثر موارد ارجاع به مآخذ و شماره صفحه آن داده است. وی این کتاب را در کلکته تألیف نموده است و خود می نویسد که در آن موقع هنوز خطاب «شمس العلماء» دریافت ننموده بود.

۴ صفحه، مطبع مختار، کلکته.

آغاز: الحمد لله الذی من علینا بخیر . . . الامثال مثل تعریف.

● مرقاة الادب

کتاب اول تعلیم زبان عربی است از شمس العلما ابو نصر وحید ام - آ سلهتی رئیس سابق مدرسهٔ دولتی داکا. گزیده ایست از کتاب درسی مصری و خود مؤلف متحمل زحمت نشده است.

مطبع اسلامیه، داکا، مکرر چاپ شده است.

آغاز: ابو المنذر یقوم و یمشی علی رجلیه.

● مصباح اعظم و مفتاح الحکم فی مدح سید العرب والعجم

قصیدهٔ عربی از مولوی سید عبدالرشید شهزاد پوری. وی سرایندهٔ زبانهای عربی و فارسی است و همیشه قصیده می سراید. در مدرسهٔ راجشاهی تحصیلات نموده است. در زبان انگلیسی نیز استعداد دارد. شهزاد پور قصبه ایست در بخش پبنه.

اکنون سراینده بیش از پنجاه سال دارد. مدتی در داکا زبان

فارسی و عربی تدریس نمود. ایامی چند بعنوان معاون و مدیر دروس خدمت کرد. در کلکته نیز تدریس می کرده است. اما اینک بیکار است. از دوستان مهربان من است. بسیار ظریف الطبع، عاشق زار شعر و سخن و آشنا با نکته های شعر می باشد. بزبانهای عربی و فارسی شعر می سراید و بسیار می سراید:

۸ صفحه، مطبع ماڈل لیتهو، داکا.

آغاز: نفسی الفداء لسید الاکوان
اصل الوجود مبداء الامکان

● مفتاح الادب ـ قسمت اول

مولانا العبیدی منت بزرگ دارد که زبان مشکل و سخت عربی را سهل الحصول ساخته است. بیش از پنجاه سال می گذرد که این کتاب در مدارس بنگال و پنجاب تدریس می شود.

اکنون مدرسین کتابفروش سروپای این کتاب را بریده، کتابها (بنام خود) ساخته اند و یا به دیگران تکلیف نموده اند که این کار را انجام دهند و بعداً با سعی و سپارش این کتابها را جزو برنامۀ درسی قرار داده اند.

۱۱٤ صفحه، مطبع سرکاری، لاهور، ۱۸۸۲م.

آغاز: عربی قائدۂ لسان وہ علم ہے جس سے عربی زبان صحت و درستی کے ساتھ پڑھنے لکھنے کی مہارت حاصل ہوتی ہے۔

● مفتاح الادب ـ قسمت دوم

از مولانا عبید الله العبیدی مغفور، رئیس مدرسۀ جهانگیر نگر

داکا . کتابیست بسیار مقبول و معروف در سر تا سر هندوستان ، در نحو عربی .

۶۰ صفحه ، مطبع عام ، لاهور ، ۱۸۸۸م، پس ازین نیز صد ها بار در چاپخانه های دیگر بچاپ رسیده است .

آغاز : نحو وہ علم ہے جس سے کلمات ثلثه یعنی اسم و فعل و حرف سے کلام .

● مفتاح الادب

رسالهٔ معروف و مفید برای آموزش عربی ابتدایی است که صدها هزار نفر با کمک این با زبان عربی آشنا شده اند و پیش از انتشارکتب بازاری صد ها بار با تیراژ صدها هزار نسخه منتشر می شده است . نگاشتهٔ مولانا عبید الله العبیدی. اگر وی حق چاپ این رساله را بنام خود محفوظ کرده بود ، فرزندانش پس از وفات پدر برای ادامهٔ تحصیلات احتیاج به بورس نداشتند . کتابفروشان از این جریان باید عبرت بگیرند .

مطبع مظهر العجائب ، کلکته ، ۱۸۶۹م ، ۶۲ صفحه .

آغاز : افعال و مصادر و مشتقات دو قسم ہیں ـ مجرد و مزید ـ

● منتخبات البهیة فی لسان العربیة

کتاب درسی دورهٔ متوسطهٔ دانشگاه کلکته است که کانل اچ ـ اس جتریت از کتب مختلف عربی گزیده است و مولوی کبیر الدین احمد خان بهادر وناشر علم دوست معروف روز گار در چاپخانهٔ خود مطبع اردو گائڈ کلکته بسال ۱۸۸۸م طبع نموده است .

● نخبة العلوم

گزیده ایست از کلیله و دمنه ، اخوان الصفا و الف لیله مطابق بانصاب جدید مدرسه های عربی که شمس العلماء ابو نصر وحید ام . آ سلهتی رئیس مدرسهٔ داکا تهیه نموده ومنتشر کرده است و اینک جزو نصاب می باشد .

کمال علم شمس العلماء اینست که وی با کمک کتابهای نوین درسی مصر و بعضی کتب کهن عربی ، کتاب های درسی تهیه نموده است که برای او از نظر مادی بسیار مفید واقع شده است . اما بصرف استعداد انگلیسی و عربی او می بایست بهتر ازین بود . وی بزبان اردو فقط یک اثر مستقل دارد ، بنام «قال اقول» (در مناظره). اگر شمس العلماء کتابهای خود را از دید تجارت نمی نوشت و فقط جنبهٔ علمی را مد نظر می داشت در استان آسام فرد فرید می شد . اکنون که وی باز نشسته شده و وظایف دولتی را انجام نمی دهد باید از خود یادگار خالص علمی بجا بگذارد وبجای «ابو نصر وحید» . «وحید العصر وحید» خوانده شود .

٤٦ صفحه ، مطبع رفاه عام ، گورکهپور .

● نسیم الحرمین الشریفین

به عربی با ترجمهٔ اردو . رساله ایست در رد تلاشهای گروه غیر مقلد بنگال . از مولانا کرامت علی جونپوری که در ۲۲ رمضان ۱۲۷۷ھ تألیف کرده است .

۱۷۰ صفحه ، مطبع احمدی ، جونپوری ، ۱۲۷۷ھ .

آغاز : الحمد لله الذی ما جعل علینا فی الدین من حرج وارسل رسوله محمد ﷺ بالبینات والحجج .

● نفحة الادب

از مولانا عبدالاول مرحوم جونپوری . رسالهٔ مختصری است . شائد در سفر کشتی به‌گوالنده قلم او به جوش آمده و این‌رسالهٔ‌کوچک را در بیان چهار چیز دنیا و آخرت نوشته است .

٣٢ صفحه ، مطبع جادو ، کانپور ، ١٣٢٧هـ .

آغاز : الحمد لله الذی خلق الواحد من الاربع و زین الاربع بالاربع وجعل الاربع الاربع والاربع فی الاربع واخفی الاربع فی الاربع سبحان من اتقن الصنع وابدع .

● هدایة الادب

از شمس العلماء مولوی هدایت حسین خان بهادر رئیس سابق مدرسهٔ عالیه کلکته . کتابیست برای آموزش زبان عربی در چند قسمت اما مثل «مفتاح الادب» رائج نشده است . بسیار کم رواج دارد .

٣٢ صفحه ، مطبع مجیدیه ، کانپور .

آغاز : الدرس الاول . . . تفاع . . .

● هدایة التلمیذ الی مدارج الترجمة

از مرحوم مولوی اختر الدین جهانگیر نگری ساکن محلهٔ خواجه نهال داخل شهر داکا و مدرس مدرسهٔ سرکاری داکا ، که برای آموزش فن ترجمه بفرمائش رئیس مدرسهٔ خود نگاشته است .

تا وقتی که شمس العلماء ابو نصر شاغل بود ، این کتاب نیز

رائج بود ، اکنون (که شمس العلماء باز نشسته شده) مدرسان کتابفروش این را از برنامه حذف کرده اند .

۱۲۰ صفحه ، مطبع اسلامیه ، داکا ، ۱۹۲٤م ، چاپ پنجم .

آغاز : حرکت پیش . . . کو کہتے ہیں -

وصیة النبی

وصیة النبی به عربی است و مدتی پیش کتاب مقبول بنگال بود . مخصوصاً درمیان زنان رائج بود . مولوی غلام نجف آن را (به آردو) ترجمه نموده و حاجی عثمان علی سودارامی منتشر کرده است . مولوی غلام نجف مرحوم در خاتمهٔ کتاب عذر خواهی کرده است که وی اصلاً علم تأنیث و تذکیر نمی داند ، افرادی که باین علم وقوف دارند این ترجمه را اصلاح نمایند که برای هر خاص و عام مفید واقع گردد . ترجمهٔ لفظی است .

۹۲ صفحه ، مطبع سیانی . . . کلکته .

* * *

ثلاثهٔ غسّاله

(تعلیقات)

(بخش فارسی)

ص ۵

⓫ رساله در ذکر احکام عشر و خراج---

نگارنده از فرزندان میر غلام علی‌آزاد بگرامی است . وی ازپتنه به بلگرام می رفت که در راه در مرشد آباد مریض شد و در ۱۲۱۷ه در گذشت .

بنگرید به : استوری : ۵۵۴ - ۵۵۵ .

از همین مؤلف است «سوانح اکبری» در این فهرست .

ص ۵

⓬ رسالهٔ اشتقاق

نگارندهٔ این رساله آقا احمد علی فرزند آقا شجاعت علی ایرانی-الاصل است . نیاکان او همراه با نادر شاه (۱۱۶۰ - ۱۱۴۹ه) از ایران به هند آمدند و در همین جا مقیم شدند . پدر بزرگ نگارنده — آقا عبدالعلی — از خوشنویسان معروف روزگار خود بود .

آقا احمد علی در ۱۰ شوال ۱۲۵۵ه در داکا زاده شد . در ۱۲۷۹ه/۱۸۶۲م به کلکته رفت و مدرسه‌ای بنام «مدرسهٔ احمدیه» که منسوب به خودش بود ، تأسیس کرد . در همان مدرسه تدریس را آغاز کرد . سپس در مدرسهٔ عالیه کلکته بعنوان معلم خدمت نمود .

بالآخره در ۶ ربیع الثانی ۱۲۹۰ه/ژوئن ۱۸۷۳م درگذشت .

آثار :

١- رسالهٔ اشتقاق ، بزبان آردو ، در بیان افعال فارسی و اشتقاقات آن . در ۱۲۸۷ھ تألیف نموده است و در همان سال چاپ شده است .

٢- مختصر الاشتقاق، گزیدهٔ رسالهٔ فوق الذکر برای سید محمد آزاد است . چاپ مطبع بشیری و مطبع جام جهان نما، کلکته ، ۱۲۸۸ھ ، ٦٠ صفحه .

٣- رسالهٔ ترانه . بنگرید در همین فهرست .

٤- تیغ تیز تر (فارسی) . در پاسخ رساله «تیغ تیز» نگاشتهٔ میرزا غالب دهلوی در واژه شناسی فارسی .

٥- مؤید برهان (فارسی) . در تأیید «برهان قاطع» خلف تبریزی و رد «قاطع برهان» غالب دهلوی . در لغت شناسی فارسی . از دو اثر پیشگفته پیدا است که آقا احمد علی در مسائل لغوی با میرزا غالب اختلاف داشة است .

٦- هفت آسمان ـ بنگرید در همین فهرست .

آقا احمد علی ، اسکندر نامهٔ نظامی ، اقبال نامهٔ جهانگیری ، اکبر نامهٔ ابوالفضل ، مآثر عالمگیری ، منتخب التواریخ بدایونی را تصحیح کرده و مجدداً چاپ نموده است .

بنگرید به : اقبال عظیم : ٤٢ - ٤٦ - نقوی : ٥٨٥ .

ص ٦

● بحر العبارت

رساله های واحد علی بعنوان «مجموعه رسائل پنجگانه منتشر شده است . دارای : ١- بحر العبارت (همین رساله) . ٢- صحاح اللغت . ٣- شجرة الاضافت . ٤- روضة الافادات (در بیان مونثات سماعی) . ٥- معدن الفضیات . ٨+٤٨+٨ صفحه ، مطبع محمدی، کلکته ، ١٢٩٠ھ .

بنگرید به : آربری : ٢٨٥ ، اقبال عظیم : ١٥٩ - ١٦٠ .

ص ٩

● بدر الشروح

به «منتخب الشروح» نیز معروف است . گزیده ایست از شرح های «اسکندر نامه» که پیشینیان و متأخرین نوشته اند .

دو چاپ دیگر :

١- طبع خانهٔ میان فضل الدین کهمکر ، بمبئی ، ١٢٦١ھ/١٨٤٥م، ٥٤٨ صفحه .

٢- مطبع نولکشور، لکهنو، صفر ١٣٢١ھ/١٩٠٣م ، ٤٨٨ صفحه.

بنگرید به : منزوی (مشترک) ١/٧ : ١٤٥ ، نوشاهی (چاپی) : ٢ : ٦٤٣ .

ص ١٠

● بهار دانش ، ترجمهٔ

نیاکان طپش از مردم بخارا بودند پدر طپش ـــ مرزا یوسف

بیگ خان ــ بخارا را ترک گفته به دهلی آمد و طپش در همانجا در حدود ١١٥٧ھ/١٧٤٤م متولد شد . وی علاوه بر زبانهای عربی و فارسی ، سانسکریت را نیز می دانست . وی در حدود ٣ - ١٢٠٢ھ به بنگال رفت و در داکا به دربار نواب امیر الملک شمس الدوله سید احمد خان ذوالفقار جنگ وابسته شد . نواب شمس الدوله به اتهام کشتن یک افسر انگلیسی ــ جان چیری ــ در کلکته زندانی شد و طپش نیز باوی در زندان بود . طپش در ١٢٢١ھ از زندان نجات یافت . ترجمۀ منظوم بهار دانش را در ١٢١٧ھ بپایان رسانیده . وی تا ١٢٢٩ھ زنده بود و شائد در ٣٢ - ١٢٣١ھ در گذشته است .

از میان آثار طپش «شمس البیان فی مصطلحات هندوستان» را نیز باید نام برد که بسال ١٢٠٧ھ/١٧٨٣م در مرشد آباد تألیف کرده است . مؤلف مصطلحات و محاورات زبان آردو را بزبان فارسی شرح داده است . چاپ مرشد آباد ، بسال ١٢٦٥ھ/١٨٤٩م .

مثنوی بهار دانش چندین بار چاپ شده است . از انجمله چاپ مطبع محمدی کلکته بسال ١٢٥٥ھ/١٨٣٨م ، مطبع محمدی بمبئی ١٣١٢/١٨٩٥م . و چاپ خلیل الرحمان داودی از طرف مجلس ترقی ادب ، لاهور ، بسال ١٩٦٣م ، ٣٦ + ١٦٧ صفحه که این یکی مقدمۀ انتقادی دارد .

بنگرید به : شانتی رنجن بهٹا چاریه (بنگال میں آردو . . .) : ١٥٩ - ١٦١ ، عبیده بیگم : ١٧٦ - ١٨٥ ، وقار عظیم : ١٤٥ .

ص ۱۰

● بیرنگ نامه

امیر علی خان بسال ۱۸۱۰م در باڑ بخش پتنه متولد شد . پس از تحصیلات بسال ۱۸۲۹م معاون نصیر الدین حیدر فرمانروای اود برگماشته شد . وی از طرف واجد علی شاه خطاب «وزیر السلطان» دریافت نمود . و در ماه نوامبر ۱۸۷۹م در گذشته است .

آثار :

۱- وزیر نامه ، طبع کانپور ۱۸۷۶م ، تاریخ معاصر مؤلف است .

۲- بوستان اوده ، طبع لکهنو ۱۸۹۲ .

۳- بیرنگ نامه - همین کتاب، طبع کلکته، ۱۸۷۹م ، ۱۱۸ صفحه.

از دیباچهٔ کتاب بدست می آید که مؤلف پیش از این در ۱۸۷۰م/۱۲۸۷ه کتابی بنام «امیر نامه» در شرح حال نیاکان خود و بزرگان همروزگار نوشته بود . بعداً «وزیر نامه» در بیان احوال پادشاه معاصر هندوستان تألیف کرده است .

نگارنده در هنگام نگارش «بیرنگ نامه» شصت و شش ساله بود. در دیباچه وجهٔ تسمیهٔ بیرنگ نامه را چنین بیان کرده است : «چون ... این نامه را ... بنام ... نیاکان دودمان ... « بیرنگیه » بربسته ام لهذا به «بیرنگ نامه» موسومش کردم».

وی در «امیر نامه» شرح حال لرد ارل آف میو نیز آورده بود و در «بیرنگ نامه» آن را تکمیل کرده است ، در شش باب و یک «در دانه» .

باب ها :

۱- در لفظی چند درد آمیز حسرت خیز پسین واقعهٔ جانکاه لرد ارل آف میو بهادر که پس از نگارش نسخهٔ امیر نامه واقع گردید.

۲- بیان اجمالی حسب و نسب معلی القاب لرد ناتھ بروک بهادر وایسرای ممالک هند و کار گزاری های وی در ممالک انگلستان .

۳- ذکر رونق افروزی عالی جناب وایسرای ممدوح به کشور هند و بیان ظهور بسا کار های خیر در این دیار بتوجهات آن گرامی .

٤- ذکر احوال و انتظام ریاست بروده .

٥- احوال ورود شاهزاده البرت ادورد پرنس آف ویلز بهادر ولیعد سلطنت انگلستان و هندوستان .

٦- احوال ترقیات مدارج این خاکسار و حصول خطاب نوابی از گورنمنت انگلشیه بفضل خداوند کردگار و شرح حال بعد تحریر امیر نامه تا این زمان .

دردانه : در ختم کتاب بذکر محامد بندگان عالی جناب لفتنت گورنر گورنمنت بنگال .

بنگرید به مقیت الحسن : ۱۳٤، نوشاهی (چاپی) ۱:٤-۹۰۳ .

ص ۲۱۰

● پندنامهٔ بهرامی

مؤلف در گورکهپور (هند) متولد شد . در اواخر ۱۲۱۹ه به لکهنو وبسال ۱۲۲۰ه به دهلی و بسال ۱۲۲۳ه به کابل رفت . بسال ۱۲۲۵ه به کلکته آمد و همانجا با شاهزاده محمد شکر الله فرزند تیپو سلطان آشنا شد . سپس به داکا آمد و در آنجا یک سال

اقامت داشت. بالآخر بتاریخ ۲۹ دسامبر ۱۸۵۶/جمادی الاول ۱۲۷۲ھ درگذشت.

آثار فارسی :

۱- پندنامهٔ بهرامی (همین کتاب) - چاپ کلکته در ۱۸۶۰م، در ۹۲ صفحه.

۲- تاریخ هندوستان - ترجمهٔ کتاب انگلیسی نوشتهٔ جان - سی - مارشمین.

۳- حکایات عبرت آیات - ترجمهٔ (Aesop's Fable) است که بسال ۱۸۳۰م در کلکته منتشر شده است.

٤- حکایات لقمان حکیم - این نیز از انگلیسی ترجمه شده و در کلکته بچاپ رسیده است.

۵- شگرف بیان - بنگرید در همین فهرست.

٦- فرهنگ دبستان - دستور زبان فارسی است.

۷- کارنامهٔ حیدری - بنگرید در همین فهرست.

۸- مشرق (یا مشارق) الانوار - ترجمهٔ کتاب انگلیسی جان گای (Johan Gay) است به شعر فارسی. مترجم نتوانسته بود که این ترجمه را در حین حیات خود بپایان برساند. پس از مرگ او شاگردش عبید الله عبیدی این کتاب را تکمیل کرده است. بنگرید به : آم سلمی : ١٤٦-١٤٨.

آقای مقیت الحسن (ص ٧٤-٧٥) سال وفات دهری را ۱۲۷۸ھ

نوشته است . که آن موقع ۷۵ ساله بود . یعنی وی در ۱۲۰۳ھ متولد شده است .

ص ۱٤

● تاریخ سلاطین افاغنه

متن این تاریخ بعنوان «تاریخ شاهی» بتصحیح محمد هدایت حسین بسال ۱۳۵۸ھ / ۱۹۳۹م از طرف انجمن سلطنتی آسیایی بنگال کلکته بطبع رسیده است . دکتر آفتاب اصغر تاریخ تألیف را سال ۱۰۵٤ھ یاد می کنند و این بیت را بطور استناد می آورد :

تمـام آمـد چنین زیبـا نگارم
سن الف و برو پنجاه و چهارم

(چاپ کلکته ص ۳۶۹) .

اما بنظر من این تاریخ درست نیست . چون مؤلف کتاب (احمد یادگار) یکی از ندیمان داود شاه کرانی (۹۸۰ - ۹۸٤ھ) بوده و بنا به خواهش همان دست بتألیف این تاریخ زده است . پس تاریخ نگارش باید میان سالهای ۹۸۰ - ۹۸٤ھ باشد که دورهٔ حکومت ممدوح مؤلف است .

این کتاب محتوی است بر یک مقدمه و دو باب و خاتمه .
مقدمه در سبب نگارش .

باب اول در تاریخ خانوادهٔ افغانان لودی از سال ۸۵۵ تا ۸٤۷ھ ، در پنج فصل .

باب دوم در تاریخ افغانان سوری از سال ٩٤٦ تا ٩٦٣ھ .

غیر از نسخه های خطی انجمن آسیایی کلکته (بشماره D-48) و گنجینهٔ بوهار دو نسخهٔ دیگر ، یکی در گنجینهٔ شیرانی دانشگاه پنجاب لاهور بشماره ١٧٩ مورخ ١٠٦٧ھ و دومی در موزهٔ بریطانیا لندن موجود است .

بنگرید به : آفتاب اصغر : ٣٣٠ - ٣٣٥ ، ریو ٣ : ٩٢٢ ، (نوشاهی) ١ : ٩٠٦ .

ص ١٥

● تاریخ کشمیریان ڈھاکه

خواجه عبدالرحیم فرزند خواجه سلیم الله و داماد و برادر زادهٔ خواجه علیم الله رئیس اعظم داکا . به فارسی و اردو شعر می سرود . بسال ١٢٨٨ھ/١٨٧٨م درگذشت . نساخ در «سخن شعرا» ومولوی عبدالرحمن طپش در «تواریخ ڈھاکه» ازو یاد کرده و نمونهٔ اشعارش آورده است .

آثار فارسی :

١- تاریخ کشمیریان ڈھاکه - تاریخ خانوادهٔ کشمیری مقیم در داکا است ، در دو قسمت :

قسمت اول : شرح حال خواجه عبدالحکیم آستان دار کشمیر بروزگار محمد شاه (١١٣١-١١٦١ھ) و همراهیان او یعنی خواجه عبدالله و عبدالوهاب مقیم داکا .

قسمت دوم : شرح حال فرزندان مولوی خواجه عبدالله که نگارندهٔ کتاب نیز از اخلاف او می‌باشد .

نگارنده این کتاب را بفرمائش خواجه علیم الله نگاشته است اما چنان بنظر می رسد که پیش از تکمیل کتاب در گذشته بوده (نسخهٔ دانشگاه داکا ، ورق ٨٦ ب) . زیرا که وی پس از (وفات) خواجه علیم الله ، نام خواجه احسان الله ـ نبیرهٔ علیم الله ـ را بعنوان رئیس خانواده آورده است .

در این کتاب آداب و رسوم کشمیریان همچون داشتن کنیز، بیان شده است و راجع به مسائل خانوادگی و اسوال و زمین های آنان نیز اطلاعات داده شده است .

نسخهٔ خطی بشماره (DU—113) در کتابخانهٔ دانشگاه داکا موجود است ، در ٨٧ ورق ، باندازهٔ ($5\frac{1}{2} \times 8$) اینچ ، کاغذ فرنگی ، پس از صفحه ٨٤ جای عناوین خالی ، خط نستعلیق ، بدون نام کاتب و تاریخ کتابت .

خواجه احسن الله شاهین (١٢٩٢ - ١٣١٩ﻫ) این کتاب را به اُردو ترجمه کرده و مطالبی بر آن افزوده است . نسخهٔ خطی در ٣٥٩ صفحه در کتابخانهٔ شخصی حکیم حبیب الرحمان نگارندهٔ ثلاثه غساله بوده که اینک به دانشگاه داکا منتقل شده و بشماره HR—6 ثبت شده است .

٢ـ مکاتیب صبا ـ مجموعه نامه های صبا است در ٣٧٧ صفحه . این مجموعه هنوز چاپ نشده است .

۳- بیاض اشعار فارسی و اُردو که اقبال عظیم مؤلف «مشرق بنگال مین آردو» در دست داشته است.

بنگرید به: اقبال عظیم: ۳۸ - ٤۱، وی ترجمهٔ آردوی «تاریخ کشمیریان ڈھاکه» را بعنوان «احسن القصص» یاد می کند که درست نیست. «احسن القصص» در حقیقت نام مجلهٔ هفتگی است که به مدیریت خواجه احسن الله منتشر می شد و در شمارهٔ مورخ ۱۵ فوریه ۱۸۸٤م قسمت ابتدائی این ترجمه چاپ شده است. در فهرست مخطوطات داکا این ترجمه بنام «تواریخ خاندان کشمیریه» وصف شده است. رک به: حبیب الله ۲: ٤۰۷ و ٤٦۹.

ص ۱۵

● تاریخ نصرت جنگی

جهانگیر نگر اکنون به «داکا» موسوم است که پایتخت بانگلادش می باشد. این کتاب تاریخ کوتاه همین شهر است از روزگار اکبر بادشاه (۹٦۳ - ۱۰۱٤هـ) تا ۱۲۰۰هـ.

نگارندهٔ کتاب انتظام الدوله ناصر الملک سید علی خان بهادر نصرت جنگ از ۱۲۰۰هـ تا ۱۲۳۸هـ «نواب ناظم» داکا بوده است. وی در دیباچه می‌نویسد که این کتاب را برای جلب رضایت انگلیس ها تألیف کرده است که برای «دریافت راستی و تأیید حقایق» حستجو می کنند.

«تاریخ نصرت جنگی» باهتمام (Harinath De) منتشر شده است. چاپ مزبور پیوستی دارد در شرح حال آخرین نواب ناظم داکا

غازی الدین محمد (۱۲۵۹ﮪ/۱۸۴۳م). این پیوست را ایس عبدالغنی معروف به حامد میر نوشته است.

نسخهٔ خطی که اکنون بشماره DU—30 در دانشگاه داکا موجود است قبلاً در کتابخانهٔ نگارندهٔ ثلاثه غساله بوده است. در ۵٤ صفحه، باندازه 5×9 اینچ، کاغذ نوین، بخط نستعلیق روشن، بدون نام کاتب و تاریخ کتابت.

نسخهٔ مزبور یادداشتی بقلم بلاخمان H. Blochmann دارد که می نویسد نسخهٔ اصلی در انجمن آسیائی کلکته می باشد و چاپ Harinath مبنی بر نسخهٔ کلکته بوده است. بلاخمان در هامش نسخهٔ داکا با مداد نشان ها زده است.

آغاز: زیب دیباچه سخن حمد کبریائی ست جل شأنه که ایزدی قدرت کامله.

پایان: شاه تونکی نام فقیری بنا کرده است و از آبادی شهر جهانگیر نگر تخمیناً بفاصلهٔ پنج و شش کروه واقع است.

بنگرید به: حبیب الله ۱:۳۰ «تاریخ جهانگیر نگر عرف داکا».

نسخهٔ انجمن آسیایی بنگال کلکته بشمارهٔ D—130 موجود است و ایوانف از آن بعنوان «مختصر در احوال بنگالا» یاد کرده است. رک به ایوانف: ۲۰۸.

نیز بنگرید به: استوری: ۷۲۳.

ص ۱۷

● **تجارب صحیحه**

نگارنده در دادگاه عالی کلکته به سمت «محافظ دفتر» خدمت می‌کرد . از همانست :

۱- امداد الصبیان . ۲- انشای اذکی . ۳- ایقاد القنادیل لدفع ظلمات الاباطیل . ٤- کوکب لامع فی ترجیع العلم النافع .

اما معلوم نشد که کتابهای فوق به چه زبان نوشته شده است .

رک به : نساخ (تذکرة المعاصرین) : ۷۰ .

ص ۱۷

● **تحفة الاحباب**

حاجی الله بخش حامد ابن محمد مهدی ابن غلام ذکی مهتاب خان . نساخ در «سخن شعرا» و «تذکره المعاصرین» ازو یاد کرده است .

آثار :

۱- تحفة الاحباب . چاپ ۱۲۵۵ه/۱۸۳۹م . همین کتاب .

۲- تحفة المحسنین. مطبع عصر جدید، کلکته ، ۱۲۷٦ه/۱۸۵۹م.
مثنوی فارسی است که در همین فهرست آمده است .

آغاز : بنام خداوند عرش و فلک
مهیا کن انس و جن و ملک
خدای خرد بخش پروردگار
عزیز صمد خالق پخته کار

بر آدم عطا کرد هوش و تمیز
بدادش ازین گونه بسیار چیز
فرازندهٔ گنبد نه سپهر
فروزندهٔ انجم و ماه و مهر

۳- دیوان حامد ـ مجموعهٔ اشعار فارسی و آردو و عربی در همین فهرست یاد شده است. وی بسال ۱۲۵۹هـ به حج رفت و در آنجا چندین منظومه در حمد و نعت سرود. اشعار زیر از «حمد» می باشد :

کردم بنام خالق بیچون ابتدا
آن کوبمن نمود ز فضلش ره هدا
ازلطف خود زبندضلالت مرارهاند
آن گاه کرد خلعت ایمان بمن عطا

علاوه برین وی کتاب «برهان الموحدین» نگاشته است که معلوم نشد به چه زبانی است.

بنگرید به : بسمل : ۳۹-۴۵.

ص ۱۸

● تحفة المحسنین

ر. ک. به تعلیقات «تحفة الاحباب» که پیش ازین گذشت.

ص ۱۸

● تحفة الودائع فی حل دقایق الوقائع

نسخه‌های خطی در گنجینهٔ بوهار کلکته و دیوان هند لندن وغیره موجود است.

بنگرید به : استوری ، ۳۲ ، بر گل ۱ : ۱۹۹ .

ص ۱۹

● تذکرهٔ یوسف علی خان

یوسف علی خان بن غلام علی خان ذیلی بر حدیقة الصفا (نگاشتهٔ ۴ - ۱۱۷۳ه) نوشت ، یعنی خاتمه یی که گاهی تذکرهٔ یوسف علی خان نامیده می شود و آن را در مرشد آباد در ۱۱۸۴ه تمام کرده است و شامل تراجم مختصر و مرتب بحروف تهجی است از سیصد شاعر قدیم و جدید ، با ذیلی مربوط به بیست شاعر معاصر که در تذکرهٔ خان آرزو (مجمع النفائس) ذکری از ایشان نیست .

نسخه ها : اشپرنگر ، ش ۶۲ که نام بیست شاعر مذکور را یاد کرده است . بادلین ۱۱۸ که دستنویس مؤلف است ، برلین ش ۶۶۱ مورخ ۱۲۱۳ه ، بانکی پور ج ش ۸۴۰ که فقط ذیل آنست ، ایوانف : ۴۵ .

بنگرید به : گلچین معانی ۱ : ۴۱۱ ، نقوی : ۴۴۶ .

ص ۲۰

● ترجمهٔ خلاصة الحساب

ترجمه و شرح «خلاصة الحساب» است . چاپ دیگر در کلکته بسال ۱۲۲۹ه .

بنگریدبه : منزوی (مشترک) ۱ : ۱۶۵-۱۹۶ .

ص ٢١

● ترجمهٔ کتاب الجنایات

نام فرزند چهارم قاضی نجم الدین کاکوروی ، قاضی سعیدالدین بود . مفتی خلیل الدین مترجم کتاب الجنایات در ١٢٣٠ متولد شد و در ١٢٨١ه درگذشت . شرح حال او و قاضی نجم الدین در حواشی تذکرهٔ علمای هند آمده است.

بنگریدبه : قادری : ٥٠٥-٥١٣ .

ص ٢٢

● ترجمهٔ کتاب الحدود

اوحد الدین بلگرامی همان نگارندهٔ«نفائس اللغات» است که این یکی در ١٢٥٣ه تألیف شده است .

بنگریدبه : رحمان علی : ٣٠ ، قادری : ١٢٦-١٢٧ .

ص ٢٣

● ترجمهٔ تنبیه الغافلین

مترجم بفرمائش مراد خود سید احمد بریلوی بتألیف پرداخته است . این کتاب محتوی بر بیست باب است و باهتمام عبدالقدیر بسال ١٨٧٧م در کانپور بطبع رسیده است .

بنگرید به : قاموس الکتب ١ : ٢٣٥-٢٣٦ .

ص ٢٤

● تنویر القلوب

مؤلف در دیباچهٔ «رموز الاخلاق» شجرهٔ نسب خود را چنین آورده است : خاکی ابن شیخ عبدالعظیم ابن شیخ محمد فائق ابن شیخ محمد صدیق ابن شیخ محمد زاهد .

الائچی پور قصبه ایست در بخش رنگ پور . نگارنده کارمند دولتی بنگال بود و از طرف دولت خطاب «خان بهادر» دریافت کرده بود . وی در اواخر قرن نوردهم میلادی در داکا درگذشته است .

آثار فارسی :

۱- تنویر القلوب ، همین کتاب ـ بعداً مؤلف این را به اردو ترجمه کرد و به «تزکیة القلوب» موسوم نمود. ترجمهٔ اردو در مطبع نظامی کانپور بسال ۱۲۹۳ھ و در مطبع احمدی کانپور بسال ۱۳۰۱ھ در ۲۵۶ صفحه چاپ شده است . (قاموس الکتب ۱ : ۲۷۸ و ۵۷۱) .

۲- چراغ ایمان ـ در علم فرائض ـ مطبع رپن ، کلکته ، ۱۳۰۶ھ/ ۱۸۷۸م .

۶- دیوان خاکی که در ۱۲۸۶ھ جمع آوری شده است، نسخهٔ خطی آن بشماره AR—129 در دانشگاه داکا موجود است محتویات این نسخه بدین قرار است :

الف ـ غزلیات (ورق ۱) ـ آغاز :

الا یا ایها الصاحی مشو همدرد بسمل ها
که هست این مشهد عالم سرابستان وابل‌ها(!)

ب ـ قصیده (ورق ۱۰۲ ب) ـ آغاز :

آغـاز هر کـلام شد از حـمـد بهترا
از نام حق کلام بود پـاک و برترا

ج ـ مخمس ، مسدس ، مسبع ـ آغاز با غزلی دربارهٔ امام زین العابدین (ع) :

دل سوی یثرب می کشد شوق حیرتم محترم
کانجاست ختم مرسلین مشتاق دیـدار اسم

د ـ مثنوی (ورق ۲۱۹ الف) ـ آغاز :

پس از حمد بیچون ز نعت رسول
دهم نظم را جا بسمع قبول

ه ـ رباعی (ورق ۲۱٤ ب) . آغاز :

ز سر درد و غم واقف چو زاهد می شود آخر
حصول کعبه و بت خانه واحد می شود آخر

و ـ قطعات تاریخ ـ از انجمله قطعه تاریخ تدوین دیوان خاکی (ورق ۲۱٦ ب) :

چو شد نظم دیوان خاکی مرتب
حسن سال انجامش از غیب جسته
سحر هاتف غـیب نیک طینت(!)
شد انجام گفـته بـطرز خجستـه

(ر. ک به : حبیب الله ۱ : ۱۳۵-۱۳٦) .

٤ـ رموز الاخلاق ـ در همین فهرست در جای خود یاد خواهد شد.

۵- فواد الکلام در علم معانی و بیان، مطبع آردو گائیڈ، کلکته، ۱۳۰۶ھ/۱۸۸۷م.

۶- فوائد خاکیه - درعلم فرائض بسال ۱۲۷۲ھ نگاشته است. مشتمل بر یک مقدمه و دو باب. و هر باب در چندین فصل.

آغاز: الحمد لله الذی خلق کل شی فقدره تقدیرا ونصلی علی رسول الذی. نسخهٔ خطی بشماره AR—142 در دانشگاه داکا، در مجموعه ئی از ورق ۱۷۵ الف تا ۸۹ ب. (حبیب الله ۱ : ۳۵۳).

۷- مصباح الجنان بسال ۱۲۷۷ھ/۱۸۶۰م.

فرد تاریخ ختمش با قدس
که‌مصباح الجنان شد تمام‌ای جان

قصیدهٔ نونیه است در شرح «بدء الامالی».

آغاز: (پس از مقدمهٔ منثور).

نوشتمٔ نامه توحید ایزدان
بشرح متن علی ابن عثمان
بکوید بنده در آغاز تحریر
برای حق شناس نظم تابان

نسخهٔ خطی دریک مجموعه از ورق ۱ - ۱۷ بشماره AR-142
در دانشگاه داکا موجود است.

(حبیب الله ۲ : ۵۳۰-۳۵۱).

ص ۲۵

● رسالهٔ جبر و مقابله

رحمان علی شرح حال مؤلف را چنین آورده است :

«مولوی تقضل حسین خان کشمیری معروف به خان علامه که بذات خود شیعی مذهب شده. مولدش سیالکوت ومنشای او شاهجهان آباد است . در علوم عقلیه و نقلیه بهرهٔ وافی داشت خصوصاً در علوم ریاضیه شهرهٔ آفاق بود ... زبان عربی و فارسی و انگریزی و لاطینی نیکو میدانست چندی ... بوکالت آصف الدوله ممتاز بوده باز به نیابت نواب موصوف ممتاز گشت ... بعد فوت آصف الدوله در عهد نواب سعادت علی خان لکهنوی از نیابت مستعفی شد و بمطالعهٔ کتب و افاده طلبه علوم می گذرانید . از تصانیف معتبرهٔ او کتابی در فن هئیت حکمای فرنگ و دو نسخهٔ دیگر در جبر و مقابله وغیره اند .

بمقام کلکته بعارضهٔ فالج و مالیخولیا مبتلا شده جهت تبدیل آب و هوا به لکهنو می رفت که مابین کلکته و مرشد آباد ۱۸ شوال ۱۲۱۵ه درگذشت» .

بنگریدبه : رحمان علی : ۳۶-۲۷ .

ص ۲۵

● حديقة الارشاد

نسخهٔ کتابخانه شرق عمومی خدا بخش ، پتنه، احتمالاً دستنویس مؤلف است و در ۱۲۲۶ه کتابت شده است . ۱۲۱ ورق ، ۱۵ سطر، شمارهٔ دفتر ۸۸۷ ، مجموعهٔ رقعات متفرقه و آداب و القاب مکتوب الیه می باشد .

بنگریدبه : عبدالمقتدر (مرآت العلوم) ۱ : ۱۲۵ ، عبدالمقتدر (فهرست بانکی پور) ۹ : ۱۲۳ .

قاضی محمد صادق اختر فرزند قاضی محمد لغل بسال ۱۲۰۱ھ در هوگلی متولد شد و در ۱۲۷۵ھ وفات یافت . غازی الدین حیدر پادشاه اود به او خطاب «ملک الشعراء» داده بود . اختر شرح حال خود را در کتاب «صبح صادق» آورده است .

ص ۲۵

● حکایت زال و مخدوره غریب

نسخه‌ای که در کتابخانهٔ مؤلف ثلاثه غساله بوده ، اکنون به دانشگاه داکا منتقل شده است ، شمارهٔ ثبت DU-50 ، ۳۳۲ صفحه، باندازهٔ ۱۶ × ۹ اینچ . روی کاغذ هندی سفید و میخکی رنگ ، بخط نستعلیق کتابت شده است و کاتب در آن چنان اهتمام ورزیده است که گویا به کسی اهداء کرده است .

داستان عشقی «زال» (مرد) و «مخدوره» (زن) است . مؤلف نام خود و سرپرست خود و تاریخ نگارش را نیاورده است و می‌نویسد که وی از ضیا نخشبی (م ۷۵۱ھ) پیروی کرده است . در این کتاب ابیاتی با تخلص «مشتاق» دیده می شود که توجهٔ ما را بسوی رزق الله متخلص به مشتاق مؤلف «واقعات مشتاق» می کشاند . وی در روزگار اکبر پادشاه (۹۶۳ - ۱۰۱۴ھ) می زیست و به هندی و فارسی شعر می سرود .

بنگرید به : حبیب الله ۱ : ۳۶ .

ص ۲۶

● حملهٔ حسینی

نسخهٔ کتابخانه شرقی خدا بخش بانکی پور (پتنه) در چهارستون و در ۱۱۵ ورق کتابت شده است . بدون تاریخ کتابت ، حدود قرن ۱۴ ه ، نستعلیق .

ص ۲۷

● خاوران نامه ، ترجمهٔ ...

خاوران نامه یا خاور نامه سرودهٔ ابن حسام ، محمد بن حسام الدین قاینی درگذشتهٔ ۸۷۵ه یا ۸۹۳ه . مثنوی است حماسی دینی در داستان جنگهای حضرت علی گرفته شده از افسانه‌های ایرانی، مانند جنگ او با دیوان واژدهایان و با قباد شاه و فتوحات او در افغانستان و خاوران ، بشیوهٔ شاهنامهٔ فردوسی ، بسال ۸۳۰ه .

بنگرید به : منزوی (نسخه‌ها) ٤ : ۲۷۷۷ .

ص ۲۸

● خلاصة الافکار

نسبت «لندنی» بخاطر مسافرت مؤلف به لندن و اروپا است . وی در ۱۱۷۶ه در لکهنو زاده شد . بعداً در مرشد آباد (بنگال) و کلکته مقیم بوده است . بسالهای ۱۲۱۳ - ۱۲۱۸ه به اروپا مسافرت کرد و در ۱۲۲۰ه در لکهنو وفات یافت .

رساله های که در خلاصة الافکار درج شده است ، نگاشته های خود لندنی است . نسخه های خطی این تذکره در دیوان هند ، لندن (اته : ٩٧ - ٦٩٦) ، خدا بخش پتنه (فهرست ج ٨ ش ٧١٢) ، دانشگاه پنجاب ، لاهور ، بادلیان ، اود ، موزهٔ بریطانیا لندن (ریو ١ : ٣٧٨) کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی شماره ٢ تهران (فهرست ٢ : ٢١٨) و کتابخانهٔ ملک تهران موجود است .

بنگرید به : گلچین معانی ١ : ٥٦٤ - ٥٦٥ ، نقوی : ٤٧٧ - ٤٨٩ .

ص ٢٨

● خلاصة الحکمة

حکیم علوی خان شیرازی دهلوی (م ١١٦٢هـ / ١٧٤٩م) نتوانست کتاب خود را بتکمیل رساند . خواهر زادهٔ او حکیم میر محمد حسین عقیلی خراسانی ثم شیرازی آن را تکمیل کرد و به «مجمع الجوامع» موسوم کرد که دارای پنج «فن» می باشد و هر «فن» کتاب مستقل است . «خلاصة الحکمة» نخستین فن از آن می‌باشد و در ١١٨٥هـ / ١٧٧١م تألیف شده است .

این کتاب محتوی بر دو مقاله است . مقالهٔ اول در طب نظری و مقالهٔ دوم در طب عملی ، چاپ ١٢٧٢هـ .

بنگریدبه : منزوی (مشترک) ١ : ٧٢٨ .

ص ۲۹

● **خورشید جهان نما**

عنوان کتاب برابر با تاریخ نگارش (۱۲۷۰ھ) می باشد . در دوازده فصل :

۱- آفرینش کاینات . ۲- امریکا . ۳- افریقا . ٤- اروپا . ۵- آسیا . ٦- استرالیا . ۷- انبیاء . ۸- عقلاء . ۹- اولیاء و شعراء . ۱۰- تاریخ تعلیمات صوفیه . ۱۱- ساختمان های معروف . ۱۲- شرح حال مؤلف و خانوادهٔ او .

بنگرید به : استوری : ۱۹۰، بر گل ۲ : ٦۸۵ .

ص ۳۱

● **دبستان دانش**

ذوق فرزند مولوی نور مجلس خان بود و در سلطان پور لنگلا بخش سلهت اقامت داشت . استاد عربی و فارسی در پریسیدنسی کالج کلکته بود و به این دو زبان شعر می سرود . افراد خانهٔ او بفارسی گفتگو می کردند . وی در ٦۵ سالگی در ۱۹۱۵م / ۱۳۳۲ھ در گذشته است

آثار فارسی :

۱- تصویب البیان فی شرح دیوان متنبی . مطبع محمدی ، کانپور ، ۱۲ ربیع الاول ۱۳۰۱ھ ، ۲۲٤ صفحه .

نمونهٔ شرح بیت اول:

ترجمه : ایمن شدند از ملاقات تو در تاریکی پاسبانان زیرا که هر کجا که تو باشی از تاریکی روشنی است .

شرح : از ملاقات کردن تو من در تاریکی شب (یا از ملاقات کردن ما باتو) پاسبانان تو بی پروا وایمن گردیدند و دانستند که ملاقات من و تو در تاریکی از حیز امکان بیرون است . چه در هر تاریکی که تو جلوه گر شوی بسبب نور افشانی روی تو روشنی باشد . پس وسیله مواصلت که تاریکی بود مفقود شود پس ملاقات نیز نخواهد شد .

۲- دبستان دانش - همین کتاب .

۳- تقریظ منظوم بر «نصرت المسلمین فی الرد علی غیر مقلدین» تألیف عبدالغفور نساخ ، مطبع حامی الاسلام ، دهلی ، ۱۳۰۲ھ.

٤- اخلاق احمدی - مطبع اکبری ، آگره ، ۱۸۹۱م . درباره وقائع و اخلاق حضرت رسول (صلی الله علیه وسلم) وسایر اطلاعات دینی . بنگرید به : بسمل : ۹۷ - ۱۰۰ .

ص ۳۱

● دستور عشق

چون مؤلف ثلاثه غساله این کتاب را ندیده بود نام سراینده و نسبت مکانی او و تاریخ سرودن را درست ننوشته است . در حقیقت این مثنوی از منشی جوت پرکاش می‌باشد فرزند مل رای (م ۱۱۱۹ھ) دیوان نواب حفیظ الله خان حاکم کشمیر (۱۰۹۵ - ۱۱۰٦ھ) . وی این قصه را در ۱۱۳٦ھ/۲٤-۱۷۲۳م سروده است .

آغاز : بنام آنکه حسن آینه اوست
تعشق خازن گنجینه اوست

«دستور عشق» هیچ رابطه‌ای بانگال ندارد بلکه در پنجاب سروده شده است .

بنگرید به : ظهور الدین احمد ۳ : ۲۶۹ .

ص ۳۱

● دستور العمل

نسخهٔ دیگر درموزهٔ بریطانیا لندن بشماره Add 6592 در یک مجموعه‌ي قرار دارد از ورق ۷۵ ب تا ورق ۱۱٤ ب (ریو ۱:۸۰٤).

نسخه يی در دیوان هند لندن می باشد بشماره ۱۵٦٦ ، ورق ۱ - ۲۲ . (اته : ٤۸۲).

ص ۳۲

● دیوان آزاد

سید محمود آزاد در۱۲۵۹ﻫ در داکا متولد شد . با میرزا غالب دهلوی بار ها ملاقات نموده و با او مکاتبه داشته است .

دیوان آزاد با پیشگفتار پروفسور عبدالغفور شهباز (م ۱۳۲٦ﻫ) مؤرخ غره محرم ۱۳۰۷ﻫ / ۱۸۸۹م در عظیم آباد ، باهتمام سهدی حسن خان شاداب در عظیم آباد چاپ شده است . قسمت اول دیوان محتوی بر نه قصیده ، سیزده غزل ، و بعضی مقطعات ، رباعیات و قطعات تاریخی و یک مثنوی بزبان فارسی می‌باشد و در قسمت دوم سیزده غزل و پنج رباعی بزبان آردو آمده است . ابیات زیر از قصیده ای در وصف داکا گرفته شده است :

همایون خطهٔ مینو سواد و دلگشا شهری
که باشد روکش گلزار جنت هر بیابانش
مقر دولت و اقبال شارستان مغموری
که از رفعت به کیوان می زند پهلو هر ایوانش
غبارش غازهٔ رخسارهٔ گردون بینائی
سوادش سرمهٔ چشم مه و خورشید رخشانش
ز تأثیر هوا و آب جان بخش و روان پرور
فراغ از فیض انفاس مسیح و آب حیوانش

سید محمود آزاد را نباید با برادر کوچکش سید محمد اشتباه کرد که این یکی نیز «آزاد» تخلص دارد. من در «کتاب شناسی» ش ۲ ، صفحه ۲۱۰ «محمود» را با «محمد» خلط کرده ام . و شرح حالی که در آنجا نوشته ام متعلق به محمد آزاد است و ربطی به محمود آزاد ندارد. این اشتباه را با عذر خواهی می پذیرم .

بنگریدبه : اقبال عظیم : ۷۱ - ۷۵ که از «تواریخ ڈھاکه» تألیف مولوی رحمان علی طیش نیز استفاده کرده است. محمد مقیت - الحسن : ۵۰ ، ۱۰۲ . شانتی رنجن بهٹا چاریه : ۷۰ - ۷۳ .

ص ۳۳

● دیوان آمیخته

انشا در میان سالهای ۱۱٦٦ - ۱۱٦۸ھ/۱۷۵۲ - ۱۷۵٤م متولد شد و در ۱۲۳۳ھ/۱۸۲٦-۱۷م در گذشت .

نسخهٔ خطی اشعار انشا که در انجمن ترقی اردو ، کراچی موجود است ، هجویه فارسي نیز دارد .

بنگریدبه : عابد پشاوری : ۱۶۳ .

ص ۳٤

● دیوان بهرام سقا

سلسلهٔ حاجی محمد خبوشانی منسوب به شیخ حاجی محمد فجانی یا خبوشانی مشهور به مخدوم اعظم ساکن ماوراءالنهر است . وی در ۹۳۷ یا ۹۵۸ هـ در گذشته است. در دو اثر خطی «جامع السلاسل» و «جادة العاشقین» احوال و مناقب او دیده می شود . من نسخه ای از «جامع السلاسل» در دست دارم .

برای مآخذ دیوان بهرام سقا بنگرید به : منزوی (مشترک) ۹ : ۲۱۲۰ «دیوان سقا» .

ص ۳۵

● دیوان توفیق

وی فرزند سلطان شکر الله است و در نکته یابی و تاریخ گویی بسیار بهره داشت. با غالب دهلوی روابط دوستانه داشت. به فارسی و اردو شعر می‌سرود و نثر می نوشت .

وی بیشتر زندگانی خود را در کلکته بسر برده و در حدود ۱۲۹۵هـ/۱۸۷۸م وفات یافته است (خمخانه) .

بنگریدبه : سری رام ٤ : ۵۳ ، نور الحسن : ۱۸ - ۱۹ ، شانتی رنجن بهٹا چاریه : ۷۶ - ۷۷ سال وفات ۱۸۸۵م نوشته است .

ص ٣٦

● **دیوان جودت**

بنگرید به : تذکرة المعاصرین از نساخ .

ص ٣٧

● **دیوان حامد**

ر. ک. به تعلیقات «تحفة الاحباب» .

ص ٣٨

● **دیوان خادم**

دیوان خادم بردوانی بسال ١٣٠٢ھ/در مطبع قادریه کلکته چاپ سنگی شده است . (مقیت الحسن : ٥٧ و ١٢٩) .

نسخهٔ دیوان خادم بشماره DU-288 در دانشگاه داکا از خادم بردوانی نیست بلکه از غازی بیگ لکهنوی متخاص به خادم می باشد . دیوان فارسی خادم لکهنوی بسال ١١٢١ھ/١٧٠٦م و دیوان آردو بسال ١٢١٥ھ/١٨٠٠م گرد آوری شده است . این بیت فارسی ازوست :

بر فرق خود نهاد چو یارم کلاه کج
شد بر فلک ز سوز من این دود آه کج

بنگرید به : حبیب الله ٢ : ٤٣١ : ٤٣٤ .

نساخ در تذکرة المعاصرین از خادم بردوانی یاد کرده است و مأخذ ثلاثه غسالیه همان تذکره بوده است .

ص ۳۹

● دیوان سلطان

برای شرح حال او بنگرید به : نور الحسن : ۴۰ - ۴۱ .

ص ۴۱

● دیوان شایق

نساخ که دیوان شایق را دیده بود در «سخن شعرا» می نویسد شعر فارسی و آردو شایق سوز ناک است (ص ۲۴۱) .

مالک رام در «تلانده غالب» مأخذ زیر برای شرح‌حال اونشان داده‌است . مشرق بنگال میں آردو : ۳۰ - ۳۳ ، مشرق بنگال کےآردو ادیب : ۲۵ - ۲۹ ، نگارستان سخن : ۴۵ ، سراپا سخن : ۱۹۷ ، تواریخ ڈھاکہ : ۲۳۷ ، نسخهٔ دلگشا : ۱۴۱ ، مآثر غالب .

و ابیات زیر در تضمین حافظ را یادداشت کرده است :

چند گویم شکوهٔ آرام را
چند نالم بخت نافرجام را
مطربا جنبش که یابم کام را
«ساقیا بر خیز و در ده جام را
خاک بر سرکن غم ایام را»

❋ ❋ ❋

مسیح جهان است و جان منست این
همانا که روح و روان منست این
نپرسید گاهی ز حال درونم
ادای بت بدگمان منست این

همین بس بود خون بها بعد قتلم
بفرما که از کشتگان منست این

ص ۴۳

● دیوان کنور

کنور در ۱۲۲۲ھ / ۱۸۰۷م متولد شد . وی «شاهنامهٔ هند» بزبان آردو در تاریخ پادشاهان مسلمان هند سروده است .

بنگرید به : شانتی رنجن بهٹا چاریه (بنگال میں اردو ...) ۱۶۴ ، شانتی رنجن بهٹا چاریه (بنگالی هندوون . . .) ۱۱۵ .

ص ۴۴

● دیوان هجری

نسخهٔ خطی دیوان فارسی با تخلص هجری مؤرخ ۱۱۹۲ھ در انجمن آسیائی بنگال کلکته موجود است . شمارهٔ ثبت ۱۵۲ - دیوان ۳۵۴ - باید تحقیق شود که آیا این دیوان از همان هجری است که مؤلف ثلاثهٔ غساله یاد کرده است .

بنگرید به : منزوی (نسخه ها) ۳ : ۲۵۰۸ .

ص ۴۵

● راه جنت

چاپ ۱۲۵۹ھ/۱۸۴۳م (آربری : ۴۲۰) .

ص ٤٥

● رساله رد المعقول

مولوی عبدالقادر در محله شیخ گهاٹ سلهٹ اقامت داشت و چون از طرف دولت «قاضی» تعیین شده بود بدین مناسبت «قاضی بازار» در سلهٹ بدو منسوب است . وی از صبح تا شب مشغول به تدریس و تصنیف می بود . مولوی رحمان علی صاحب «تذکرهٔ علمای هند» از تألیفات او رسالهٔ رد المعقول ، الفوائد القادریه فی شرح العقائد النسفیه، الجوامع القادریه در عقائد اهلسنت والدر الازهر فی شرح الفقه الاکبر را دیده بود .

وی «خلاصة المسائل» (به اردو) را بسال ۱۲۸۲ھ نگاشته است .

بنگریدبه: بسمل: ۹٤ - ۹٥ که به «تذکره علمای حال» (اردو) تألیف مولوی محمد ادریس رام نگری ، طبع منشی نول کشور لکهنو ۱۸۹۷م ص ۵۰ نیز ارجاع داده است ؛ رحمان علی : ۱۲۸-۱۲۹ .

ص ٤٦

● رقعات مؤمن

بنام «انشای مؤمن» دوبار طبع شده است . دومین‌بار باهتمام و ترجمهٔ اردو از دکتر ظهیر احمد صدیقی که اکادمی غالب ، دهلی بسال ۱۹۷۷م در ٤۱۱ صفحه منتشر کرده است .

ص ٤٧

● رموز الاخلاق

برای‌شرح حال و نگاشته های مؤلف ر.ک. به تعلیقات «تنویر-

القلوب». نویسنده در دیباچهٔ رموز الاخلاق می نویسد که پس از مطالعهٔ اخلاق جلالی و اخلاق ناصری پی برد که کتابهای نامبرده مبنی بر علم اخلاق و منطق فیلسوفان یونانی است و در روزگار ما تربیت جوانان بوسیلهٔ کتب مذکور خطر دارد چون توصیه های فیلسوفان یونانی عملی نیست.

خاکی اساس کار خود را بر تعلیمات قرآن و حدیث نهاده است و این کتاب را در یک مقدمه و سه باب و یک خاتمه نوشته است:

مقدمه : در سه مرحلهٔ دانش انسان

باب اول : در تهذیب اخلاق

باب دوم : در تدبیر منزل

باب سوم : در سیاست مدن

خاتمه : وصایای امام نعمان بن ثابت

آغاز : الحمد لله الذی کرم بنی آدم من کل ما خلق و خلق الادم من طین و اولاده من علق. (این سر آغاز با سر آغازی که مؤلف ثلاثهٔ غساله یاد کرده است، جدائی دارد).

نسخهٔ خطی بشماره AR-141 در دانشگاه داکا، ۹۶ ورق.

نسخهٔ دیگر بشماره AR-135 در همان دانشگاه، ۷۰ ورق.

بنگریدبه : حبیب الله : ۳۱۶ - ۳۱۷.

ص ۴۷

روایح المصطفی من ازهار المرتضی

سید صدر الدین احمد بن کریم الدین احمد علوی موسوی

حنفی قادری بردوانی بسال ۱۲۵۹ھ/۱۸۴۳م در بوهار (نه در بخارا چنانکه برگل نوشته است) در بخش بنگاله زاده شد. پدر نیای او به نام منشی سید صدر الدین بن سید محمد صادق در گذشته ۱۲۱۱ھ/ ۱۷۹۷م میر منشی و بعدها مدار المهام میر جعفر، نواب مرشد آباد بود و آورن گاستینس را در رفع نا امنی بنگال وبهار و اریسه یاری می کرد و مدرسهٔ جلالیه را بنیان نهاد و عبدالعلی بحرالعلوم را به مدیریت آن بر گماشت. این منشی صدر الدین کتابخانهٔ ای به این مدرسه اهداء کرد که نبیره اش آنرا به اندازهٔ بسیار گسترش داد و در سال ۱۹۰٤ به دولت هند واگذارد. این کتابخانه به نام «بوهار لائبریری»(Buhar Library) در کتابخانهٔ سلطنتی (Imperial Library) بود و از سال ۱۹٤۸ به نام کتابخانهٔ ملی در کلکته خوانده شده است. کتابهای نگاهداری شده در آن در سایهٔ فهرستهای نسخه های خطی فارسی و عربی که به ترتیب در سالهای ۱۹۲۱ و ۱۹۲۳ انتشار یافته، شناخته شدهٔ دانشمندان خاور شناس است. صدر الدین در ۱۳۲۳ھ/۱۹۰۵ درگذشت.

روایح المصطفی ... در ۱۳۰۲ھ / ۱۸۸۵م بدان آغاز و در ۱۳۰۳ھ / ۱۸۸٦م به انجام رسیده است.

نسخهٔ خطی بخامهٔ مؤلف مؤرخ ۱۳۰٤ھ در کتابخانهٔ خدا بخش پتنه موجود است (فهرست بانکی پور ج ۸ ص ۷۲٤).

بنگرید به: برگل ۲: ۹۹ - ۹۹۸.

ص ٤٨

● ریاض السلاطین

مشتمل بر یک مقدمه در چهار چمن و چهار روضه .

مقدمه در جغرافیای بنگال ، در چهار چمن : ۱- کیفیت آبادی بنگال و حدود آن . ۲- بعضی خصوصیات آن ملک . ۳- بعضی بلاد آن . ٤- حکومت رایان هند به اجمال .

روضهٔ اول : حاکمان مسلمان که از سوی شاهان دهلی حکومت کرده اند .

روضهٔ دوم : شاهانی که بر سریر سلطنت جلوس و بنام خود خطبه خوانده اند .

روضهٔ سوم : ناظمانی که حضور سلاطین چغتایی در این ملک به نظامت پرداخته اند .

روضهٔ چهارم : ورود فرانسویان و انگلیس ها به بنگال و دکن.

آغاز: حمد و سپاس بیقیاس که قدم شهسوار عقل دواسپه بسرحد عدد احصای آن نرسد . (نسخهٔ موزه کراچی بشماره N. M. 1975-71 مؤرخ ۱۲۳۱ه) . نسخهٔ دیگر در انجمن ترقی اردو ، کراچی بشماره ٤ ق ف ٤٨ مورخ ۱۲۹۸ه .

بنگرید به ، منزوی (مشترک) ۹ : ۵۲۷ ، نوشاهی (انجمن) : ۱۹۰ ، نوشاهی (موزه) ۳۲ - ۷۳۱ .

ترجمهٔ عبدالسلام نخستین بار در ۱۹۰۳م و دومین بار در ۱۹۷۵م از سوی ادارهٔ ادبیات دهلی منتشر شده است .

ص ۵۰

● سفینه منتخب

دکتر محمد صدر الحق کتاب مفصل در شرح حال و آثار عبدالغفور نساخ (۱۲٤۹ھ/ ۱۸۳٤م کلکته - ۱۳۰٦ / ۱۸۸۹م کلکته) بزبان اردو نوشته است که بعنوان «نساخ (حیات و تصانیف)» بسال ۱۹۸۰ از طرف انجمن ترقی اردو پاکستان، کراچی در ۳۷٦ صفحه منتشر شده است. نساخ شخصیت برجستهٔ علمی منطقهٔ بنگال است و کتابهای مفید بزبان فارسی تألیف نموده است. در دیوان های اردو نساخ اشعار فارسی او نیز دیده می شود. سایر تألیفات او بدینقرار است:

۱- ترجمهٔ منظوم پندنامهٔ عطار بنام «چشمه فیض» (اردو). طبع ۱۲۷۹ھ کلکته.

۲- مرغوب دل - مجموعهٔ رباعیات فارسی نساخ، بسال ۱۲۸۲ھ. مجموعه ۱۱۲ رباعی است.

آغاز: یا رب شده ام تبه بیامرز مرا
شد روی دلم سیه بیامرز مرا
دردا که بجز گنه نکردم کاری
بخشیدهٔ هر گنه بیامرز مرا

چاپ مطبع نولکشور، لکهنو، ۱۲۹۱ھ / ۱۸۷٤، ۲٤ صفحه.

۳- گنج تواریخ - مجموعهٔ قطعات تاریخ اردو و فارسی. بسال ۱۲۹۰ھ. چاپ مطبع اوده اخبار، ذی الحجه ۱۲۹۱ھ، ۸۷ ص.

۴- کنز تواریخ - در همین فهرست.

۵- مظهرمعما - در همین فهرست.

۶- تذکره المعاصرین - به فارسی. در شرح حال ۲۳۶ سرایندهٔ فارسی شبه قاره. تا حرف «عین» چاپ شده است. عطا کاکوی همین قسمت را به اردو ترجمه کرده و بسال ۱۹۸۷ در مجله سفینه ش ۲۷-۲۸ در پتنه منتشر کرده است. نسخهٔ خطی ناتمام این تذکره در ۲۰۸ صفحه در دانشگاه داکا موجود است.

۷- قند پارسی - گزیدهٔ اشعار فارسی شعرای ایرانی و هندی است. مطبع نولکشور، ۱۸۷۲م، ۱۱۸ ص. نیز بنگرید به مقالهٔ رئیس نعمانی در خصوص همین کتاب، اورینتال کالج مگزین، لاهور، شمارهٔ مسلسل ۲۴۲ - ۲۴۳.

۸- «سفینهٔ منتخب» عنوان تاریخی است برابر با ۱۲۹۷ه. سید محمود آزاد در پیشگفتار سفینه می نویسد... منتخب دواوین مرزا وصال شیرازی است که اول به تتبع ثالث رسل ثلاثه شعراء حضرت شیخ سعدی، دوم بطرز لسان الغیب بندگی خواجه حافظ، سوم بطرز خودش رقم فرموده و در میخانهٔ بی خروش معانی بر روی حریفان دریا نوش بزم سخندانی رایگان گشوده. ساقی این ذوق افزا شراب و ساعی این دلربا انتخاب سخن فهم سخندان مقتدای شعرای زمان عالی جناب محامد انتساب مولوی ابو محمد عبدالغفور خان بهادر دام فیضهم را نازم که درین کار عجب ساحری بکار برده. غلط کردم طرفه یدبیضای نموده. جرعه کشان خمستان افکار ازین شراب عاشقانه

که سرجوش با دم خم سه گانه است چون به ضیافت دل و دماغ پردازند دریا بند» .

ص ۵۱

● سوالات نعیم الدین مرحوم

نسخهٔ خطی بشماره N.M. 1958 - 909/31 مجموعه ی از ورق ۱ تا ۸ ، در موزهٔ کراچی .

بنگرید به : نوشاهی (موزه) : ۸۳۲ .

ص ۵۱

● سوانح اکبری

نسخهٔ کتابخانه خدا بخش پتنه دارای ۲۰٤ ورق است (فهرست بانکی پور ج ۷ ص ۵۲) .

نسخهٔ دیگر بشماره OR 1665 در موزهٔ بریطانیا لندن موجود است . (ریو ۳ : ۹۳۰) .

آغاز : خداوندا شاها شکرت حد گفتارم نیست .

ص ۵۱

● سهیل یمن

اعجاز الحق قدوسی در «تذکرهٔ صوفیای بنگال» (ص۱۲۳ تا ۱۵۳) شیخ جلال الدین تبریزی (م ۶۲۲ یا ۶٤۲ه) را از شیخ جلال الدین مجرد سلهتی (م ۸٤۰ یا ۸٤۸ یا ۸۹۱ه) جدا یاد کرده است وسهیل یمن را مأخذ احوال سلهتی می داند.

سهیل یمن باهتمام و اضافات بزبان اردو از شاه ساجد علی سلهتی در مطبع غوثیه کلکته بسال ۱۳۱۲ه/۱۸۹٤م چاپ شده است . در چاپ‌مذکور، متن فارسی‌در ۵۲ صفحه و اضافات اردو در ۲۸ صفحه چاپ گرفته است . ساجد علی در پیوست خود مطالبی درباره‌ٔ طریقه‌ٔ شاذلیه و ذکر بالجهر و ذکر خفی و منظومات و قصائد خود آورده است .

بنگرید به : بسمل : ۹۹ - ۱۹۰ .

سهیل یمن به اردو ترجمه شده است ، مترجم آن حاجی مبشر علی دبیر می باشد . این ترجمه بنام «تاریخ جلالی» بسال ۱۳۲۲ه در مطبع قیومی کانپور طبع شده است . (اختر راهی : ٤۰۷) .

ص ۵۷

● سحبی شرح دیوان متنبی

در چاپ کلکته نام پدر شارح محمد مدین الله ابن امین الله انصاری دردائی آمده است . این شرح بتاریخ ۷ شوال ۱۲٦۱ه تکمیل یافته است که تاریخ چاپ‌آن نیز می باشد. چاپ کلکته بحروف نستعلیق است .

بنگرید به : نوشاهی (چاپی) ۱ : ۸۱۵ .

ص ۵۷

● شرح سبعه معلقه

مولوی رشید النبی مجددی پسر مولوی حبیب النبی پسر ضیاء النبی . وی برادر بزرگ مولانا ولی النبی بود. در مدرسه‌ٔ عالیه‌کلکته

بعنوان «معاون سوم» خدمت می کرد . بسال ۱۲۷٤ھ در هوگلی درگذشته است .

نسخه‌ای که مؤلف ثلاثه غساله در دست داشته است، در کلکته بحروف نستعلیق چاپ شده است . شارح در خاتمه از یاری و همکاری مولوی احمد کبیر ، مولوی عجیب احمد و مولوی یار علی و مولانا ولی النبی سپاسگزاری کرده است .

بنگرید به : احمد علی خان: ۱٤۳ ، جاوید نهال : ۳۵۷-۳٦۰.

چاپ دیگر : مطبع سرکاری ، لاهور ، ۱۸۷۱م / ۱۲۸۸ھ ، ۱۳۷ صفحه، بدستور کاپیتان هالراید مدیر هدایت عمومی پنجاب .

بنگرید به : نوشاهی (چاپی) ۱ : ۳٦ - ٦۳۵ .

ص ۵۸

● **شرح قصائد عرفی**

یک نسخهٔ خطی درکتابخانه آیت الله مرعشی، قم (ایران)موجود است . بشمارهٔ ۱۹٤۰ بخامهٔ محمد عبدالرحمن بن محمد صلاح الدین هارونی ، مورخ ۲٦ شعبان ۱۳۱٦ھ . فهرست نویس قم تاریخ اتمام شرح در غرهٔ رجب ۱۲۵٤ھ نوشته است و مؤلف ثلاثه غساله این را تاریخ چاپ نسخهٔ کلکته دانسته است .

نسخهٔ خطی که در موزهٔ کراچی بشماره N. M. 126I-1354 دیده ام با این کلمات شروع می شود : سپاس بیغایت و ثنا بی نهایت مرسلطانی را سزد که .

بنگرید به : احمد حسینی ۵ : ۲۰٦ ، نوشاهی (موزه) : ۵۱۱ .

ص ۵۸

● شرح گلستان

این شرح موسوم به «ریاض رضوان» است . نسخه ای که بسال ۱۲۶۰ھ بفرمائش بدلجی دهنجی بهائی در بمبئی چاپ شده است ، چاپ پنجم این کتاب می باشد . بعداً منشی نولکشور بسال ۱۲۹۳ھ در کانپور مکرر چاپ کرده است .

مولوی محمد ابو الحسن در ماه ربیع الاول ۱۳۰۳ھ این را به اردو ترجمه کرده است که بسال ۱۸۸۶م در مطبع نولکشور ، لکهنو طبع شده است .

بنگریدبه : نوشاهی (چاپی) ۱ : ۴۹۹ .

ص ۵۹

● شکرستان

منت این کتاب را بسال ۱۱۹۷ھ/۱۷۸۳م تألیف نموده است . وی بسال ۱۲۰۸ھ / ۹۴-۱۷۹۳م در گذشته است. شکرستان محتوی برهفت «نقل» می باشد .

آغاز : منت قادری را جلت قدرته کـه طاعتش بتوفیقش منوط است .

نسخهٔ خطی موزهٔ کراچی بشماره N. M. 1985 - 251/6 در ماه جمادی الثانی ۱۲۳۶ بخط نستعلیق زیبا کتابت شده است و یک تصویر دارد .

بنگرید به : نوشاهی (موزه) : ٤٢٩ .

ص ٦٠

● شگرف بیان

ام سلمی اسم کامل کتاب «شگرف بیان عبرت توأمان» نوشته است و آن را چنین وصف کرده است:

« کتابیست دربارهٔ فلسفهٔ اشراق ، وجود انسانی ، جامعهٔ بشری، جامعهٔ دلخواه ، استفاده از شریعت اسلامی، پرورش و اضمحلال روح فلسفهٔ مذهب. نسخهٔ خطی این کتاب در دانشگاه داکا موجود است. دارای ۱۳۵ صفحه و به احتمال قوی تا کنون چاپ نگردیده است ».

بنگریدبه تعلیقات «پند نامه بهرامی» در همین بخش .

استوری ۲ : ۱۹ نیز ازین کتاب یاد کرده است .

در فهرست نسخه‌های خطی دانشگاه داکا (حبیب الله) نامی از این کتاب و نسخهٔ آن برده نشده است .

توضیحات ام سلمی دربارهٔ موضوع کتاب با توضیح مؤلف ثلاثهٔ غساله مطابقت ندارد .

ص ٦٠

● صبح صادق

مؤلف در دیباچهٔ نسخهٔ موزهٔ کراچی N. M. 1961-1011 می نویسد : از آنجا که خاطر فاترش از وضع زمان و زمانیان و طریقهٔ جهان و جهانیان . . . خیلی آزردگی داشت . بجز ترقیم حقیقت روز گار و اهل روزگار آنچه بیان واقع و نفس الامر باشد چیز دیگر

نپسندید و بتسوید آن نه از راستی کم کرد و نه دروغ افزود و غلو و تعصب را بنوعی کار نفرمود» .

آغاز : شکر و سپاس که حضرت آفریدگار دانای نهان و آشکار را سزد .

بنگرید به : نوشاهی (موزه) : ٠٤٠ .

نسخه ای دیگر بشماره HR - 23 در دانشگاه دا کا موجود است که در یک مجموعهٔ رسائل از ورق ١ تا ١٩ قرار دارد .

بنگرید به : حبیب الله ١ : ٣٦٣ .

ص ٦٣

● ضرب المثالب علی وجوه اخوان

در آصفیه ٢ : ١٣٥٠-١٣٥١ نام نگارنده سید صدر الدین احمد آمده است . نسخهٔ آصفیه بشماره ٦٦٦وو مؤرخ ١٢٢٠ھ می باشد. پس نباید تاریخ تألیف این کتاب ١٣٠٧ھ باشد چنانکه مؤلف ثلاثه غساله گفته است .

ص ٦٣، ٦٤

● ضوابط فارسی

چاپ دیگر: بپتست مشن پریس ، کلکته ، ٨٦٩ ، ١٧ صفحه، (آربری : ١٠١) .

ص ٦٤

● طبقهٔ محسنیه

مولوی اشرف الدین احمد ابن نواب امیر علي خان وزیر السلطان

هوگلی هفتمین متولی حسینیهٔ محسنیه بود که بسال ۱۸۸۵م پس از وفات مولوی کراست علی حسینی به این کار برگماشته شد . وی در ۱۸۵۵م متولد شد . تحصیلات ابتدایی را در مدرسهٔ عالیه کلکته نمود و تحصیلات عالی را در دانشکدهٔ مشنری تکمیل کرد . وی یکی از متولیان دانشگاه اسلامی علی‌گر نیز بوده است .

از آثار دیگر او «وقایع بنگاله» بسیار کمیاب است .

بنگرید به : مقیت الحسن : ۱۳۲ - ۱۳۳ .

ص ۶۵

● عیار دانش، ترجمهٔ = خرد افروز

چاپ های دیگر :

۱- ۱۸۰۹م ، چاپ کامل .

۲- مجلس ترقی ادب ، لاهور ۱۹۶۳م ، مبنی بر چاپ ۱۸۱۵م .

نسخهٔ خطی در انجمن آسیائی بنگال کلکته ، ۳۸۸ برگ . در شانزده باب .

عبیده بیگم نظر دارد که این ترجمه فوق العاده ساده و آسان است (عبیده بیگم : ۳۴۹ - ۳۵۷).

چون بعضی چاپ‌های خرد افروز فقط پنج باب دارد، کتابشناسان پنداشته اند که حفیظ الدین احمد همین پنج باب را ترجمه کرده بود. (اختر راهي : ۲۶۹ ، منزوی (مشترک) ۶ : ۹۸۶) .

ص ٦۹

فتح عبریه

خود مؤلف تسمیهٔ کتاب را چنین توضیح داده است : «چون این تألیف مشعر از فتح و عبرت است به «فتحیه عبریه» موسوم باشد» . در خاتمهٔ کتاب نام دیگر آن «تاریخ ملک آشام» آمده است.

این کتاب محتوی است بر یک مقدمه و دو مقاله و در مطبع آفتاب عالمتاب کلکته بتاریخ یکم رجب ۱۲۱۵ھ در ۱۹٤ صفحه چاپ شده است .

بنگرید به : نوشاهی (چاپی) ۱ : ۹۲٦.

نسخهٔ خطی بشماره D-72 در ۱۳۹ برگ‌در انجمن آسیائی بنگال کلکته موجود است . (ایوانف : ۱۵۷).

بهادر علی حسینی بسال ۱۲۲۰ھ / ۱۸۰۵م فتح عبریه را به اردو ترجمه کرده است که در همان سال بنام «تاریخ آشام» در مطبع هندوستانی کلکته چاپ شده است .

(عبیده بیگم : ٥٤٦ - ٥٥۱) .

ص ٥۷

فوائد المبتدی

مؤلف از مردم اسلام آباد (چاتگام کنونی) و معاصر شاه عالم (۱۸٥۹ - ۱۸۰٦م) بود . در این نگارش وی از شرح وقایه ، جامع رموز، فتاوی نقشبندی، تحفة النصایح، مفتاح الجنان ، کفایة المؤمنین، خلاصة الاسلام و سراج القلوب وغیره استفاده کرده است .

بعضي موضوعات اين كتاب بدين قرار است : چگونگي مسلمان

کردن کفار را ، اسامی دوازده امام ، تأثیر کسوف ، زلزله و رعد ، اسامی ماه های شمسی و قمری در تقویم هندی و فارسی و عربی ، مدت درازی شب و روز در ماه های مختلف ، اسامی روزهای مبارک مسلمانان و هندوان ، تأثیر ستارگان ، تهیه زائچه برای نوزاد ، چگونگی پیش بینی‌ها مبنی بر علم نجوم ، علم ابجد . . .

نسخهٔ خطی که نزد مؤلف ثلاثهٔ غساله بوده است اکنون به دانشگاه داکا منتقل شده است ، بشماره DU-85 .

بنگرید به : حبیب الله : ۱ : ۲۶۹ .

ص ۸٦

قصائد منتخب (قصائد منتخبه)

قاضی حمید در مقدمه می نویسد : « . . . این اوراق چند موسوم به نام تاریخی «قصائد منتخبه» افکار فصاحت بار شعرای نازک خیال است که در مدح امام ائمه کلام . . . استاذی مولانا ابو محمد عبدالغفورخان بهادر دام افاضتهم از قلم‌بدائع نگار ایشان تراویده است . هر چند باعث تلف شدن اندکی از بسیاری و مشتی نمونه از خرواری بیش نمانده اما بطوریادگار بمصداق الایدرک کلمه لایترک کلمه باصرار بعض احباب صورت ترتیب پذیرفته . . . » .

سید محمود آزاد در دیوان خود (ص . . ۱) این کتاب را از تألیفات نساخ می داند که درست نیست .

بنگرید به : صدر الحق : ۲۳۵ - ۲۳٦ .

ص ۸۷

قصهٔ تاج الملوک

حبیب الله ۱ : ۴۰ - ۴۲ همین کتاب را بعنوان «گل بکاولی» معرفی نموده است. و از آن سه نسخهٔ خطی یاد کرده است. نسخهٔ سوم بشماره DU-44 را سید احمد علی بن سید خادم علی بن قربان علی بتاریخ ۲۰ ذی الحجه ۱۲۴۹ھ از روی نسخهٔ نوشتهٔ شیخ غلام مرتضی مؤرخ ۱۲۱۵ھ رونویسی کرده است. نسخهٔ غلام مرتضی در دست مؤلف ثلاثهٔ غساله بوده است. نسخهٔ احمد علی در ۹۴ برگ می باشد.

دربارهٔ کتاب و مؤلف بنگرید به : منزوی (مشترک) ۶ : ۴۷ - ۱۰۴۶.

ص ۸۸

قواعد فارسی

کتابیست رائج و مقبول و پیش از ۱۱۹۵ھ / ۱۷۸۰م تألیف شده است. محتوی بر یک مقدمه و یازده باب و یک خاتمه.

در موزهٔ کراچی از این کتاب پنج نسخهٔ خطی موجود است. از انجمله نسخهٔ بشماره ۱۹۳ - ۵۲۸ مؤرخ ذیعقده ۱۱۹۵ھ می باشد.

بنگرید به : نوشاهی (موزه) ۳۶۷.

ص ۸۸

قیامت نامه

نگاشتهٔ ملا عبدالعلی بحر العلوم لکهنوی (م ۱۲۳۵ھ) است. به نام «رساله در احوال قیامت» نیز خوانده شده است.

بنگرید به : رحمان علی : ۱۲۲ - ۱۲۳ .

ص ۸۸

● کارنامهٔ حیدری

شاهزادهٔ غلام محمد پسر بزرگ سلطان تیپو شهید بود . پس از شهادت سلطان تیپو — در ۱۷۹۹م / ۱۲۱۴ﻫ — فرزندان سلطان را که غلام محمد نیز جزو آنان بود به کلکته بردند . وی در آنجا با نهایت احترام زندگی بسر برد و در ۱۸۷۲م / ۱۲۸۹ﻫ وفات یافت . وی در جنوب کلکته یک جاده و چهار راهی و مسجدی بنا کرد و نامش را زنده نگهداشت .

بنگرید به : استواری ۲ : ۷۶ - ۷۷۵ .

در دانشگاه داکا در خاتمهٔ نسخهٔ «اخبار انگلستان» (شماره DU-209) نامهٔ فارسی در چهار برگ آمده است که شاهزاده غلام محمد به شاهزاده یس محمد نوشته بود . در این نامه مسائل خانوادگی مطرح شده است .

بنگرید به : حبیب الله ۱ : ۸ .

ص ۸۹

● کریما ، ترجمهٔ

به ترجمهٔ پند نامهٔ سعدی نیز معروف است . ولا این را به آقای هربرت هارنگتن تقدیم نموده بود . گلکرست به دانشکدهٔ فورت ویلیام پیشنهاد کرده بود که به مترجم صد روپیه جایزه داده شود .

چاپ‌های ترجمهٔ کریما :

۱- همراه با «باغ آردو» جلد دوم ، ۱۸۰۲م .

۲- همراه با «اتالیق هندی» ۱۸۰۳م .

۳- چاپ مستقل ۱۸۰۳م ، ۳۵ صفحه ؛

بنگرید به : عبیده بیگم : ۵۰۲ - ۵۰۳ .

ولا چهار کتاب فارسی دیگر را نیز به اردو ترجمه کرده است :

۱- هفت گلشن تألیف ناصر علی خان بلگرامی . بسال ۱۲۱۶ه / ۱۸۰۱م، چاپ کراچی بسال ۱۹٦٤م . (عبیده بیگم: ٤۱۱-٤۱٤).

۲- لطائف و ظرائف . میان سالهای ۱۸۰۲ و ۱۸۰۵ . (عبیده بیگم : ٤۳۰) .

۳- ترجمهٔ طبقهٔ سوم تحفه اکبر شاهی تألیف عباس خان شروانی ، بنام «تاریخ شیر شاهی» بسال ۱۲۲۰ه / ۱۸۰۵م . (عبیده بیگم : ۵۲۹) .

٤- جهان گیر شاهی ترجمهٔ «اقبال نامهٔ جهانگیری» بسال ۱۲۲٤ه ۱۸۰۹م . (عبیده بیگم : ۵۳٤ - ۵۳۸) .

آقای ویلیام تیلر استاد بخش آردو دانشکدهٔ فورت ویلیام کلکته بتاریخ ۱۲ اوت ۱۸۱٦م / رمضان ۱۲۳۱ه اطلاع داده که ولا وفات یافته است . (عبیده بیگم : ۱٤۵) .

ص ۸۹

● کلیات افسوس

وی دیوان خود را بسالهای ۱۱۸۹ - ۱۱۹۹ه/۱۷۷۵-۱۷۸٤م گرد آورده بود . و نسخه‌ای ازان به دانشکدهٔ فورت ویلیام ، کلکته

تقدیم نمود که اینک در کتابخانهٔ انجمن آسیایی بنگال، کلکته موجود است. نسخهٔ مذکور در ۲۶۸ برگ می‌باشد اما دیباچهٔ فارسی آن آسیب دیده است.

بنگرید به : عبیده بیگم : ۵۸۷ - ۵۹۰.

ص ۹۰

● کنز تواریخ

نساخ بسال ۱۲۹٤ھ گرد آورده است. دنبالهٔ «گنج تواریخ» ویست - در این کتاب (کنز) قطعات تاریخ وفات حضرت پیامبر اکرم ﷺ، یاران ایشان، صوفیان، مشایخ، پادشاهان، معاصران و خویشاوندان نساخ آمده است. علاوه بر این قطعات تاریخ جمع و تدوین دواوین شاعران معاصر، بنای شاه باغ داکا و اعطای لقب شاهنشاه به ملکهٔ وکتوریه نیز درج شده است.

بنگرید به : صدر الحق : ۲۱۲ - ۲۱٤.

ص ۹۲

● گرد باهنگ غالب

مالک رام در «تلامذهٔ غالب» از منشی غلام مصطفی نامی نبرده است.

ص ۹۳

● گلدستهٔ محبت

چاپ لکهنو بسال ۱۲۳۹ھ. (استوری : ۹٤۰، برگل ۲ : ۶۷۹ - ۸۰).

ص ۹٦

● گلشن صبیان

دو چاپ دیگر :

۲- کلکته ، ۱۸۵۵م ، ۷۲ صفحه .

۳- کلکته ، ۱۸٦۱ ، ۸۰ صفحه (آربری : ۱۷۳) .

از همین مؤلف است : ریاض المصطفی ، منتخبات فارسی ، هدایت الصبیان . (آربری : ۵۱۰) .

ص ۹۷

● ترجمه گلشن عشق = حسن و عشق

عزت این را بسال ۱۲۱۸ھ/۱۸۰۳م ترجمه کرده است. نسخهٔ خطی در انجمن آسیایی بنگال کلکته موجود است ، در ۱۷۹ برگ . مترجم از طرف دانشکدهٔ فورت ویلیام کلکته صد روپیه جایزه دریافت نموده بود .

«هرمز» شاهزادهٔ روم بود و « گل» شاهدخت خوزان .

بنگرید به : عبیده بیگم : ۳۷۱ - ۳۷٦ .

ص ۱۰۰

● مجموعة الانشاء

نسخهٔ خطی در کتابخانهٔ شخصی خواجه علی احمد ، کراچی دیده ام . تاریخ کتاب ندارد اما خط آن متعلق به قرن دوازدهم هجری است ، در ۲٤۲ صفحه .

مؤلف در دیباچه می نویسد که وی مدت ۲۵ سال در بنگال در خدمت رحمت خان بوده و پس از وفات او، به لاهور رفت و به منشی گری پرداخت و همین جا این کتاب را گرد آورده است . وی در ۱۱۴۲ﻫ در خدمت نواب شجاع الدین محمد خان بهادر اسلحه جنگ بوده است .

وی این کتاب را کمی بعد از ۱۱۴۲ﻫ / ۱۷۲۹م درسه فصل و یک خاتمه نوشته است .

فصل اول: مسودات عهد نوکری رحمت خان.

فصل دوم : نوشته‌های روزگار نواب محمد شجاع الدین .

فصل سوم : مکاتبات اوقات آغاز شباب .

خاتمه : ابیات مکتوبی و چند القاب.

آغاز : الحمد لله خاطر السماوات والارض . شکر و سپاس کثرت اساس و نیایش و ستایش افزون از اندازهٔ وهم و قیاس .

بنگرید به : منزوی (مشترک) ۵ : ۳۰۶ .

ص ۱۰۱

● محامد حیدری

در شرح حال و اوصاف ابوالمظفر معزالدین شاه زمن غازی‌الدین حیدر بادشاه غازی فرمان روای ایالت اود (۴۳ - ۱۲۲۹ﻫ) . در نوزده باب : ۱- حمد . ۲- نعت . ۳- سبب تألیف و مشرف شدن بملازمت شاه و تعریفات عمارات . ۴- محاسن جبلی و مکارم فطری شاه . ۵- ذکر مشیر شاه . ۶- خدا شناسی و معرفت و آگاهی شاه.

۷- طاعت و عبادت شاه . ۸- ذوق و ولولهٔ باطن شاه در عشق او محبت ایزدی . ۹- عقل و دانش شاه و ذکر فیلسوفان و دانایان سلف . ۱۰- علم و فضل شاه و علمای آن زمان . ۱۱- سخنان منثور و منظوم شاه . ۱۲- وسعت اخلاق او . ۱۳- سخاوت او. ۱۴- شجاعت و ثبات قلب او . ۱۵- عدالت شاه . ۱۶- سخنان ظرافت آمیز شاه . ۱۷- بلاد هفت اقلیم و انتخاب نمودن هندوستان از ممالک اقلیم سبعه و ترجیح دادن دارالسلطنت لکهنو را بر جمیع بلاد هند . ۱۸- عجایب و غرایب ممالک محروسهٔ شاه و برخی از نوادر دیگر بلاد و امصار دوران شاه . ۱۹- خاتمهٔ کتاب .

آغاز : سر بسجود آوردن خامه بدایع نگار در بارگاه حمد و ثنا حضرت آفریدگار .

ازین کتاب دو نسخهٔ خطی در موزه کراچی موجود است . یکی بشماره N.M.1957-278 بخط نستعلیق خوش و دیگر بشماره N.M. 448 که در لکهنو کتابت شده است .

بنگرید به : نوشاهی (موزه) : ۷۴۲ :

ص ۱۰۲

● مختصر مفید

نسخهٔ بانکی پور محتوی بر ۱۵۲ ورق است . عبدالمقتدر (مرآت) ۱ : ۱۳۳ ، عبدالمقتدر (فهرست بانکی پور ، شماره مسلسل ۹۱۶) .

ص ۱۰۳

مخزن الاخلاق

چاپ دیگر : Moslem Hitaishi Press داکا ، ۱۹۲۲م ، ۲۶ صفحه . (آربری : ۲۸۶) .

ص ۱۰۶

مسدس حامد

ر. ک. به : تعلیقات «تحفة الاحباب» .

ص ۱۰۷

مظفر نامه

نسخه‌های خطی :

۱- موزهٔ بریطانیا ، لندن ، بشماره Add 16702 مؤرخ ۱۱۸۸ه ، ۲۴۴ ورق .

۲- موزهٔ سالار جنگ، حیدر آباد دکن ، بشماره ۴۱۹ - ۴۱۸ تاریخ ۳۵۶ - ۳۵۶ ف ، مؤرخ ۱۸۸ه ، ۱۲۸+۱۶۹ ورق .

۳- خدا بخش ، پتنه ، مؤرخ قرن ۱۹ ، ۲۴۴ گ .

بنگرید به : منزوی (نسخه ها) ۶ : ۴۶۶۹ - ۴۷۰۰ .

ص ۱۰۸

مظهر معما

بسال ۱۲۹۶ه گرد آمده و بسال ۱۳۰۲ه طبع شده است .

کتابی از معما شد مرتب
ز فکر ثاقب نساخ یکتا

برای یادگار طبع ای کلک

رقم کن سال او (رخشان معما) - ۱۳۰۶ھ ۔

نساخ در مقدمه می نویسد : «در اثنای مشق سخن معمای چند نوشته بودم ، درین روزها حسب خواهش احباب آن را درین رساله جمع نمودم و به «مظهر معما» ناسیدم .

در این مجموعه ۳۹ معما جمع شده است که از انمیان ۳۷ معما قبلاً در «اشعار نساخ» و «ارمغان» (دیوان نساخ) نیز آمده بود .

۲۹ معما به فارسی و ۱۰ معما به آردو است .

نسخهٔ خطی دردانشگاه داکا، بشماره ABM P 491-55 (HRC)

بنگرید به : صدر الحق : ۲۱۵ .

ص ۱۱۳

مفید الصبیان

نگارنده این را برای برادر بزرگ خود حسین رفعت علی تألیف نموده است . نسخهٔ خطی بشماره KS-413 در دانشگاه داکا ، مؤرخ ۱۵ بیهرا ۱۳۱۵ بنگلا ، ۱۸ ورق . حبیب الله (۱ : ۲۸۵) احتمال داده است که این نسخه بخامهٔ مؤلف است .

ص ۱۱٤

نجات النجات

تفضل علی متخلص به فضلی بسال ۱۲۹۶ھ / ۱۸۷۹م در انگار جور بخش سلهت متولد شد و بتاریخ ۱۲ جمادی الاول ۱۳٤٥ھ /

١٩٢٦م وفات یافت . وی درعین حال مدرس ، مرتاض ، صوفی و مؤلف بود .

آثار عربی و فارسی :

١- اتالیق یسین . ٢- اتالیق مبین . ٣- اخذ الاربعین . ٤- تجوید الکلام . ٥- المکتوبات العربیه . ٦- الاقتباس . ٧- الکاف (شائد ترجمهٔ کافیه است) . ٨- حاشیهٔ بانت سعاد . ٩- غنیة العرفان. ١٠- عجائب التقوین . ١١- شعبة الایمان . ١٢- نجات النحات (همین کتاب) . ١٣- منیته الاخوان فی شرح المیزان . ١٤- معین الاحباب . ١٥- مکتوبات فضلی . ١٦- حاشیهٔ عقائد اسلام . ١٧- عین الحق . ١٨- غزلیات فضلی . ١٩- انجار الافکار (!) . ٢٠- پیام عزم . ٢١- برود ابخاری (!) . ٢٢- تجرید الاسنان . ٢٣- مرأة العبرت . ٢٤- عقائد مشهودی .

عقائد مشهودی ترجمهٔ منظوم قصیدهٔ بدء الامالی است و به مولانا مشهود بن حاجی صوفی عبدالله نقشبندی مجددی ساکن بهادسر بخش سلهت معنون و در مطبع نظامی کانپور در ١٦ صفحه چاپ شده است .

آغاز :

بنام شاهد و مشهود عالم
پناه عابد و معبود عالم
دل اهل دلان از یاد او شاد
صدور عارفان از عشقش آباد

• • • • • • •

بطرز مثنوی از شرح خالی
نمودم ترجمه بدء الامالی

آثار فضلی در کتابخانه های انجمن ترق اردو سلهت ، مدرسهٔ عالیه سلهت ، ساهتیه سنگسد سلهت و دانشگاه داکا موجود است . بسمل اشعار فارسی او را یادداشت کرده است .

بنگرید به : بسمل : ۲۵۳-۱۶۲ .

ص ۱۱۸

● واقعات ودودی

روی صفحهٔ و عنوان چاپ کلکته نام کتاب «واقعات ودودی و مجموعه الفتاوی» و در مقدمه «واقعات الودودیه من الاقاویل المرضیه» آمده است . نگارنده در ۱۲۹۳ه زنده بود .

جلد اول بسال ۱۲۶۰ه در ۲۰۶ صفحه و جلد دوم بتاریخ ذوالحجه ۱۲۹۳ه / ۲۵ دسامبر ۱۸۷۵م بتصحیح مولوی‌عبدالباری سونا کنیائی و مولوی عبدالسبحان و باهتمام مولوی محمد اسمعیل اسلام آبادی در ۱۹۲ صفحه منتشر شده است . مؤلف ثلاثهٔ غساله بر عکس نوشته است . چاپ کلکته بحروف نستعلیق می باشد .

جلد دوم متعلق به معاملات است .

بنگرید به : نوشاهی (چاپی) ۱ : ۲۴۸ .

ص ۱۱۹

● هفت آسمان

بسال ۱۲۸۵ه/۱۸۶۹م تألیف شده است. در مقدمهٔ کتاب شرح

حال پانزده سرایندهٔ متقدم مثنوی سرا آمده است و در «آسمان اول» وصف ۷۸ مثنوی فارسی بیان شده است .

قسمت موجود را بلاخمان تصحیح کرده و از طرف انجمن‌آسیایی بنگال ، کلکته بسال ۱۸۷۳م منتشر شده است . بعداً همین چاپ را کتابفروشی اسدی تهران بسال ۱۹۶۵م افست نموده است .

بنگرید به : استوری : ۱۱۲٤ ، گلچین معانی ۱ : ۳۰۸ ، نقوی : ۵۸۵ .

(بخش عربی)

ص ۱۲۱

باکورة الادب

شمس العلما مولانا ابونصر محمد وحید ابن قاری جاوید بخش در در محله هوا پاڑه سلهت مقیم بود . زبانهای انگلیسی، عربی ، فارسی و اردو را نیکو می دانست . فوق لیسانس ادبیات عربی داشت. زندگی خود را در تدریس و تعلیم بسر برد و برای مدارس بنگال نصاب عربی تهیه نمود و بدین منظور از جامع الازهر (مصر) نیز بازدید کرد. مدتی وزیر آموزش و پرورش استان آسام بود . پس از تأسیس‌پاکستان نیز خدمات‌علمی خود را ادامه داد و از دولت خطاب «شمس العلماء» دریافت نمود .

آثار او به عربی و فارسی و اردو می باشد . از میان کتابهای عربی : باکورة الادب ، خطب النبی والصحابه . مرقاة الادب ، نخبة العلوم در این فهرست یاد شده است.

شمس العلما بتاریخ ۱۲ مه ۱۹۵۳م/۱۳۷۲ﻫ در داکا درگذشت.

بنگرید به : بسمل ۱۸۴ - ۱۸۶ .

ص ۱۲۷

● شرح سلم العلوم

نسخهٔ دیگر در دانشگاه داکا بشماره HR-27 ، در ۱۱۷ برگ بدون نام کاتب و تاریخ کتابت ، قرن ۱۳ﻫ .

آغاز دیباچه : سبحان . . . ساحة الوجود و وضع علیها موائد صنوف الکرم و انواع الجود و ابدع النفوس الکامله .

آغاز شرح : فمها انا شرعت فی شرح الکتاب متوکلا علی فهم الصدق والصواب سبحانه الکنایه اما راجع الی لفظ الله المذکور فی التسمیه او المذکور فی القلب المصر . . .

بنگرید به : حبیب الله ۲ : ۵۴۸ .

* * *

کتابشناسی مآخذ تعلیقات

آربری	Catalogue of the Library of the India Office, Vol. (II), Part VI, Persion Books by A. J. Arberry, London, 1937.
آصفیه ۲	فهرست کتب عربی، فارسی و آردو مخزونهٔ کتب خانهٔ آصفیه سرکاری عالی، ... جلد دوم. حیدر آباد دکن، ۱۳۳۳هـ.
آفتاب اصغر	تاریخ نویسی فارسی در هند و پاکستان، تیموریان بزرگ از بابر تا اورنگ زیب ۹۳۲ - ۱۱۱۸هـ. ق نگارش دکتر آفتاب اصغر، خانهٔ فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، لاهور، ۱۳۶٤ ش.
اته	Catalogue of the Persion Manuscripts in the Library of the India Office, by Herman Ethe, Vol. (I), 1903, Vol.(II) 1937, London. (بشمارهٔ مسلسل ارجاع داده ام)
احمد حسینی	فهرست نسخه های خطی کتابخانهٔ عمومی حضرت آیة الله العظمی نجفی مرعشی مدظله العالی از سید احمد حسینی، جلد پنجم، قم، ۱۳۵۵ ش.
احمد علی خان	تذکرهٔ کاملان رام پور از حافظ احمد علی خان

شوق ، چاپ افست در مجله «خدا بخش لائبریری جرنل» پتنه ، شماره ۳۳ - ۳٤ - ۳۵ ، ۱۹۸۵م .

اختر راهی ترجمه های متون فارسی به زبانهای پاکستانی تألیف اختر راهی ، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان ، اسلام آباد ، ۱۹۸٦م .

استوری Persion Literature : A Bio - Bibliographical Survey, by C.A. Story; London, Vol. (I) &(II).

اعجاز الحق قدوسی تذکرهٔ صوفیای بنگال از اعجاز الحق قدوسی ، مرکزی آردو بورد ، لاهور ، ۱۹٦٤م .

اقبال عظیم مشرق بنگال میں آردو از سید اقبال عظیم ، مشرق کواپریتیو پبلی کیشنز ، داکا ، ۱۹۵٤م .

ام سلمی مقالهٔ بعنوان «آثار و افکار مولوی عبدالرحیم تمنا گورکهپوری» نگاشته آم سلمی مندرج در فصلنامهٔ «دانش» نشریهٔ رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران ، اسلام آباد ، شماره ١٤ ، تابستان ۱۳٦۷ ش.

ایوانف Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Collection of the Asiatic Society of Bengal, by Wladimir Ivanow. Calcutta, 1927.

برگل ۱ و ۲ ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری ترجمهٔ (روسی) یو - ا - برگل - (ترجمان فارسی) یحیی

	آرین پور ، سروس ایزدی ، کریم کشاورز ۔ تحریر احمد منزوی ، جلد اول و دوم ، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی ، تهران ، ۱۳۶۲ ش ۔
بسمل	سلہٹ میں آردو از محمد عبدالجلیل بسمل، انجمن ترقی آردو پاکستان ، کراچی ، ۱۹۸۱م ۔
جاوید نہال	بنگال کا آردو ادب انیسویں صدی میں ، از دکتر جاوید نہال، عثمانیه بک دپو ، کلکته، ۱۹۸۴م ۔
حبیب الله ۱ و ۲	Descriptive Catalogue of the Persion, Urdu and Arabic Manuscripts in the Dacca University Library, by A. B. M. Habibullah, University Library Dacca, Vol. (I), 1966, Vol (II), 1968.
رحمان علی	تذکرهٔ علمای هند از رحمان علی، مطبع نولکشور لکهنو ، ۱۹۱۴م ۔
ریو ۱ و ۲	Catalogue of the Persion Manuscripts in the British Museum, by Charles Riev. London 1964, Vol. (I)& (II).
سری رام	خمخانهٔ جاوید از سری رام ، جلد چهارم مطبع همدرد ، دہلی ، ۱۹۲۶م ۔
شانتی رنجن ۔ بهٹا چاریه	(۱) بنگال میں آردو زبان و ادب (چند تحقیقی مضامین) از ڈاکٹر شانتی رنجن بهٹا چاریه، نصرت پبلشرز لکهنو ، ۱۹۷۶م۔
	(۲) بنگالی ہندوؤں کی آردو خدمات ، از همان ، 2/I/E اشوک نگر ، ریجنت پارک ، کلکته ، ۱۹۶۳م ۔

صدر الحق	نساخ (حیات و تصالیف) از دکتر محمد صدرالحق، انجمن ترقی آردو پاکستان، کراچی، ۱۹۸۰م.
ظهورالدین احمد ۳	پاکستان میں فارسی ادب کی تاریخ از دکتر ظهورالدین احمد، جلد سوم، ادارهٔ تحقیقات پاکستان، دانشگاه پنجاب، لاهور، ۱۹۷۷م.
عابد پشاوری	انشاء الله خان از عابد پشاوری، اتر پردیش آردو اکادمی لکهنو، ۱۹۸۵م.
عبدالمقتدر	(۱) مرآت العلوم: فهرست نسخ خطی فارسی اورینٹل پبلک لائبریری بانکی پور، مرتبهٔ مولوی عبدالمقتدر، جلد اول، پتنه، ۱۹۲۵م (2) Catalogue of the Arabic and Persion Manuscripts in the Khuda Bakhsh Oriental Public Library at Patna, by Maulvi Abdul Muqtadir, Calcutta, Vol. (IX), 1925.
قادری	تذکره علمای هند از رحمان علی، مرتبه ومترجمهٔ محمد ایوب قادری، پاکستان هستاریکل سوسائٹی کراچی ۱۹۶۱م -
قاموس الکتب ۱	قاموس الکتب آردو، جلد اول، انجمن ترقی آردو پاکستان، کراچی، ۱۹۶۱م -
گلچین معانی	تاریخ تذکره های فارسی تالیف احمد گلچین معانی: جلد اول و دوم. دانشگاه تهران، ۵۰ - ۱۳٤۸ -
مالک رام	تلامذهٔ غالب از مالک رام، مکتبه جامعه، دهلی ۱۹۸٤م.

محمد اختر الحسن عبدالغفور شہباز : حیات اور ادبی خدمات ، از دکتر محمد اختر الحسن ، انجمن ترقی آردو ہند - دہلی ، ۱۹۸۸م -

مقیت الحسن کلکته کے قدیم آردو مطالع اور آن کی مطبوعات : ایک تذکره ، از محمد مقیت الحسن ، عثمانیه بک ڈپو ، کلکته، ۱۹۸۰م-

منزوی (مشترک) فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان از احمد منزوی ، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان ، اسلام آباد ، جلد۵و۱/۷ ، ۱۳۶۵ ش ، جلد ۹ ، ۱۳۶۷ش -

منزوی (نسخه‌ها) فهرست نسخه های خطی فارسی از احمد منزوی ، مؤسسه فرهنگی منطقه ئی تهران ، جلد سوم ۱۳۵۰ش، جلد چهارم ۱۳۴۱ ش ، جلد ششم ۱۳۵۳ ش -

نساخ (۱) سخن شعرا از عبدالغفور نساخ ، اتر پردیش آردو اکادمی ، لکهنو -
(۲) تذکرة المعاصرین ، مترجمه و مرتبه عطا کاکوی ، پتنه، ۱۹۸۷م -

نور الحسن نگارستان سخن از سید نورالحسن، طبع ۱۲۹۳ھ -

نوشاهی (انجمن) (۱) فهرست نسخهٔ های خطی فارسی انجمن ترقی آردو کراچی ، از عارف نوشاهی ، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان اسلام آباد و

اداره معارف نوشاهیه، سهان پال بخش گجرات، ۱۳۷۳ ش .

نوشاهی (چاپی) فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی وکمیاب کتابخانهٔ گنج بخش، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد از عارف نوشاهی ، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان ، اسلام آباد ، جلد اول ، ۱۳۶۵ ش .

نوشاهی (موزه) فهرست نسخه‌های خطی فارسی موزهٔ ملی پاکستان، کراچی از عارف نوشاهی ، مرکز تحقیقات فارسی فارسی ایران و پاکستان ، اسلام آباد، ۱۳۶۲ ش -

نقوی تذکره نویسی فارسی در پاکستان و هند از دکتر سید علی رضا نقوی ، کتابفروشی علمی ، تهران ، ۱۳۴۳ ش .

وقار عظیم فورت ولیم کالج: تحریک اور تاریخ از وقارعظیم، تعلیقات از سید معین الرحمان ، یونیورسل بکس ، لاہور، ۱۹۸۶م .

* * *

فهارس راهنما

۱ـ نام نویسندگان ، مترجمان ، شرح نویسان ـ
۲ـ موضوعات کتب ـ
۳ـ نام کتابها و رساله ها که ضمناً در متن یاد شده است ـ

نام نویسندگان ، مترجمان ، شرح نویسان

ف = فارسی ، ع = عربی

آ

الف

ص

ض

ط

ع

ک

ل

م

موضوعات کتب

عرفان

فارسی :

عقائد

فارسی :

عربی :

آئین کشور

فارسی :

اخلاق/نصایح

فارسی :

عربی :

تفسیر قرآن کریم

فارسی :

عربی :

حدیث و پیرامون آن

عربی :

فقه

فارسی :

زبان آموزی

فارسی :

عربی :

دستور زبان

فارسی :

عربی :

حساب/ریاضی/جبر

فارسی :

طب

فارسی :

عربی :

معما

فارسی :

انشا/مجموعهٔ نامه ها

فارسی :

شرح منظومة ها/دیوان ها

نعت رسول (منظوم)

دیوان ها

جغرافیا

فارسی :

تاریخ

فارسی :

کتابهای که موضوع آن مشخص نیست

فارسی :

نام کتابها و رساله ها که ضمناً در متن یاد شده است

تصحیح فرمایید

صفحه	سطر	نا درست	درست
۲۲	۵	ترجمهٔ کتاب الحدود فتاوی عالمگیری	ترجمهٔ کتاب الحد ود از هدایه
۲۸	٦	خلاصة الافکار*	خلاصة الافکار
۳٤	۱۳	در گنست	در گذشت
۷۷	۱۳	قانون اول ۱۷۰۳	قانون اول ۱۷۹۳
۹۲	۷	گرد باهنگ غالب	گرد پاهنگ غالب
۹٦	۷	کلستان	گلستان
۹۹	۳	مثنوی گنج راو	مثنوی گنج راز
۱۸۸	۱	تفدیم	تقدیم
۱۸۸	۱۵	گرد باهنگ غالب	گرد پاهنگ غالب